

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
SUMQAYIT DÖVLƏT UNİVERSİTETİNİN NƏZDİNDƏ
SUMQAYIT DÖVLƏT TEXNİKİ KOLLECI**

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi
fənnindən mühazirələr

**Orta ixtisas təhsil müəssisələrində
fənnin tədrisi üçün nəzərdə tutulub**

SUMQAYIT-2020

Şifahi və yazılı ədəbiyyat, onların qarşılıqlı əlaqələri.

Azərbaycan xalqının çox zəngin və qədim şifahi ədəbiyyatı olmuş və xalq ədəbiyyat sahəsində ilk uğurlarını burada qazanmışdır. Yazılı ədəbiyyat isə şifahi xalq ədəbiyyatının nailiyyətləri, ənənələri üzərində ucalmışdır. Şifahi xalq ədəbiyyatını yazılı ədəbiyyatdan fərqləndirən cəhətlər:

1. Şifahi şəkildə ağızdan-ağıza keçərək yayılır: bayatı, layla, nağıl, lətifə, dastan və s.
2. Çoxvariantlı olması: a) Molla Nəsrəddin lətifələri müxtəlif variantlara malikdir; b) “Koroğlu” dastanının özbək, tacik, kürd, gürcü variantlarının olması; c) Bayatılarda da çoxvariantlılıq müşahidə olunur:
Qızılgül olmayaydı Qızılgül olmayaydı
Saralıb solmayaydı. Saralıb solmayaydı.
Bir ayrılıq, bir ölüm Ölmək Allah əmridir
Heç bir olmayaydı. Ayrılıq olmayaydı.
3. Bir şəxsə aid olmaması, kollektiv yaradıcılıq məhsulu olması, müəllifinin unudularaq yaddaşlardan silinməsi.
4. Xalqın tarixi ilə bağlı olması; məs, “Koroğlu”, “KDQ” və s.
5. Tarixi daha qədimdir; şifahi xalq ədəbiyyatının ən qədim örnəkləri ibtidai icma quruluşunda və sonralar yaranmışdır.
6. Xalqın arzu və istəklərinin ifadəçisidir.

Şifahi xalq ədəbiyyatının örnəklərinin icraçıları, yayıcıları – qissəxanlar, nağılçılar, rəvayətçilər adlanır. Şifahi xalq ədəbiyyatı - el, ağız, şifahi, xalq ədəbiyyatı, folklor və s. adlarla tanınmışdır.

Şifahi xalq ədəbiyyatı ilə yazılı ədəbiyyatın oxşar xüsusiyyətləri bunlardır: 1. Hər ikisi həyatı obrazlı şəkildə əks etdirir, 2. Əksər hallarda xalqın mənafeyinə xidmət göstərirlər.

Yazılı ədəbiyyatda olduğu kimi şifahi xalq ədəbiyyatının da 3 növü var: *Lirik, Epik və Dramatik*.

1. Lirik növə nəğmələr, mahnılar, bayatılar, bayatı şəkilli şeirlər (sayaçı söz və holavarlar), laylalar, oxşamalar, vəsfi-hallar, tapmacalar, yanıltmaclar, ağıllar və s. daxildir;

2. Epik növə mif-əsatirlər, rəvayətlər, lətifələr, əfsanələr, nağıllar, dastanlar daxildir. Dastanlar, atalar sözü və məsəllər həm epik, həm də lirik növə aiddir.

3. Dramatik növə xalq dramaları, şəbihlər (imamların qırğını ilə bağlı kütləvi tamaşalar), kukla teatri, tamaşalar və s. daxildir.

Nəğmələr lirik növün ən geniş və ən qədim janrıdır. Məzmununa görə: *əmək, mərasim, mövsüm və qəhrəmanlıq nəğmələrinə* bölünür. **Əmək nəğmələri** əmək prosesində əməyi yüngülləşdirmək, ritmikləşdirmək məqsədilə yaranan və oxunan nəğmələrdir. Əmək nəğmələrinin ən kamil nümunəsi əkinçiliklə bağlı olan **holavarlardır**: *Qara gəlim gündə mən* 7 hecalıdır
Kölgədə sən, gündə mən 4+3 formasında bölünüb
Sən yat qaya dibində
Qoy qaralım gündə mən.

Maldarlıq və qoyunçuluqla bağlı olan nəğmələr **sayaçı sözlər** adlanır. Sayaçı sözün müxtəlif mənalı var: say, saymaq, sayə, sayalı (qoyun) və s. *Nənəm a şişək qoyun*
Yunu bir döşək qoyun
Bulamanı tez yetir
Gözləyir uşaq qoyun.

Nəğmələrin bir qismi ayin və **mərasimlərlə** bağlıdır. Günəşin çıxması ilə bağlı:

Gün çıx, gün çıx *Oğlun qayadan uçdu* *Keçəl qızı evdə qoy*
Kəhər atı min çıx *Qızın təndirə düşdü* *Saçlı qızı götür çıx.*

Mərasim nəğmələrinə qodu-qodu da daxildir. Bu nəğmələr yağış uzun müddət davam etdikdə təşkil edilir: *Qodu-qodunu gördünmü?* *Qodu burdan keçəndə*
Qoduya salam verdinmi? *Qırmızı günü gördünmü?*

Xalqın toy, yas, elçilik, nişanlanma və s. işləri ilə bağlı təşkil edilən mərasimlərdə də nəğmələrdən istifadə olunur. Elçilik və nişanlanma zamanı: *Quda gəlmişik sizə*
Hörmət ediniz bizə
Bu gecə qız sizdədir
Sabah aparrıq bizə.

Mahnılar nəğmələrə nisbətən daha sonrakı dövrlərdə yaranıb. Nəğmələrdən fərqli olaraq mahnıların müəyyən musiqi havaları olur, ayin və mərasimlərlə deyil, xalqın taleyi ilə bağlı olur. mahnılarda xalqın daxili aləmi, fikri, düşüncəsi, iztirabları, sevinci, kədəri ifadə olunur: “*Ahu kimi*”, “*Apardı sellər Saranı*”, “*Sona bülbüllər*”, “*Qaragilə*”, “*Sarı bülbül*”, “*Samovara od salmışam*”, “*Pəncərədən daş gəlir*”, “*Gül açdı*” və s.

Laylalar körpəni yatırtmaq üçün ana, nənə tərəfindən söylənilən nəğmələrdir. Laylalar da bayatı formasında yaradılır: *Laylay dedim yatasan, qızılgülə batasan.*

Oxşamalar uşaq yuxudan ayılıandan sonra onu qorxudan xilas etmək, əzizləmək, oxşamaq, şənləndirmək məqsədilə oxunan nəğmələrdir:

<i>Dağdakı atlar</i>	<i>Tüstüsüz damlar</i>	<i>Balama qurban inəklər</i>
<i>Atlar göy otlar</i>	<i>Sarı badamlar</i>	<i>Balam nə vaxt iməklər.</i>
<i>Göyçək arvadlar</i>	<i>Tənbəl adamlar</i>	<i>Balama qurban ilanlar</i>
<i>Bu balama qurban.</i>	<i>Bu balama qurban.</i>	<i>Balam nə vaxt dil anlar.</i>

Bayatılar həzin, qəmli şeir növüdür. Hər bəndi 4 misradan, misrası 7 hecadan ibarət, **aaba** qafiyə formalı şeirdir. 1, 2, 4-cü misralar həm qafiyə, 3-cü misra isə sərbəst buraxılır. Əsas fikir son iki misrada olur. Yiğcamlıq və dərin lirizm bayatıların əsas xüsusiyyətlərindəndir. Bayatıları digər janrlardan fərqləndirən əsas cəhət mövzu etibarilə əhatəli və geniş olmasıdır. Vətən həsrəti, məhəbbət, işğalçılara qarşı mübarizə, zamanədən şikayət və s. bayatıların əsas mövzudur.

<i>Əzizinəm dilən gəz</i>	<i>Əzizim bağda dara</i>	<i>Dağlar dağımdır mənim</i>
<i>Bağda gülü dilən gəz</i>	<i>Zülfünü bağda dara</i>	<i>Qəm oylağımdır mənim</i>
<i>Qürbətdə xan olunca</i>	<i>Vəfalı bir dost üçün</i>	<i>Dindirmə qan ağlaram</i>
<i>Vətəmində dilən gəz.</i>	<i>Rumu gəz, Bağdad ara.</i>	<i>Yaman çağımdır mənim.</i>

Bayatı janrından yazılı ədəbiyyatda da istifadə olunmuşdur. Xətai, Əmani bayatılara müraciət edəblər, yaradıcılığı əsasən bayatılardan ibarət olan Sarı Aşıqdır.

Tapmacalar insanların zehni qabiliyyətlərini və bədii zövqünü inkişaf etdirmək üçün yaradılır. Burada hər hansı əşyanın, hadisənin bəzi əlamətləri obrazlı şəkildə xatırlanır: *Dayanıbdır dayaqsız*
Boyanıbdır boyaqsız.

Atalar sözü kimi işlənənlər də var: “Aləmi bəzər, özü lüt gəzər”, “Bir balaca boyu var, dam dolusu toyu var”. Tapmacaları xalq fikrinin matematikası da adlandırırırlar.

Vəsf-i-hal insanın ümidləri, nikbin hiss və həyəcanlarını tərənnüm edir:

<i>Məscidin ocağında</i>	<i>Bülbül oxur yuvada,</i>
<i>Şam yanır bucağında</i>	<i>Can gülüm, can-can.</i>
<i>Allah muradın versin</i>	<i>Qanad çalır havada</i>
<i>Bir oğlan qucağında.</i>	<i>Can gülüm, can-can.</i>

Əfsanələr epik növün qədim, həcmcə yiğcam janrıdır. Hələ e.ə. VI əsrdə Herodotun “Tarix” əsərində məzmunu verilən bəzi Midiya əfsanələri göstərir ki, bu janr Azərbaycanda çox qədim tarixə malik olub. Bizə məlum olan ilk Azərbaycan əfsanəsi e.ə. V əsrdə qələmə alınsa da, (“Astiaq” əfsanəsi) Azərbaycan türklərinin bu sahədə daha qədim təcrübəyə malik olduqları şübhəsizdir. Əfsanələr mövzularına görə aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

1. Heyvan və quşlar haqqında; (“Yusif-Nəsib quşu”, “Hüt-hüt quşu”, “Yapalaq quşu”, “Turac”, “Pərvanə və od”); 2. Yer adları, qala, tarixi abidələr haqqında; (“Şirin qala”); 3. Tayfa, el, xalq, nəsil adlarıyla bağlı; 4. Nizami Gəncəvi mövzularıyla bağlı; 5. Tarixi şəxsiyyətlərlə bağlı; 6. Səma cisimləri haqqında və s.

“Turac” əfsanəsində xanımı Turacdan darağı tələb edir. Darağın itdiyini düşünən qız qorxduğu üçün Allahdan onu quşa çevirməyi xahiş edir. Əslində isə daraq qızın öz saçına sancılmışdı.

“Şirin qala” əfsanəsində oğlunun bir qıza vurulduğunu bilən ata qala tikməyə qərar verir. Oğlu daş yonur, qızın səsindən ilhamlanan ata isə qalanı tikirdi. Qalanın tikintisinin bitməyinə az qalmış oğlu ölür. Ataya bildirməsələr də, yonulmuş daşın soyuq olmasından ata oğlunun öldüyünü başa düşür – Oxuma, Ağcaqız, oxuma, oğlum ölüb. Daş soyuqdur, bu daşı o yonmayıb. Qoca daşı yerə atır, özü də yıxılıb ölür. “Şirin qala” yarımçıq qalır.

Nağıllar mövzu və məzmununa görə *Əfsanəvi* və *Realist nağıllara* bölünür. Əfsanəvi nağıllara sehrli və heyvanlar haqqında nağıllar daxildir.

Sehrli nağıllarda qəhrəman sehrli qüvvələrin köməyi ilə öz arzusuna çatır. (ağ, qara qoç, Zümrüd quşu – “Məlikməmmədin nağılı”). *Realist nağıllar* ailə-məişət mövzusunda olan nağıllardır, burada qəhrəman öz gücü, biliyi ilə qalib gəlir. (Daşdəmir öz müəllimi Mirzə Möhsündən öyrəndiyi bilik sayəsində bütün maneələrdən keçir, qalib gəlir – “Daşdəmirin nağılı”).

Lətifələrə bəzəmələr də deyilir. Lətifələrdə xalq gördüyü nöqsanlara, eybəcərliklərə gülür. Bu gülüş gah öldürücü satira, gah incə yumor, gah da acı bir istehza olur. Azərbaycan lətifələrinin çoxu Molla Nəsrəddinin adı ilə bağlıdır. Bəhlul Danəndə, Abdal Qasım və s. lətifələri də var. Lətifələrdə Molla Nəsrəddin gah ağıllı, gah avam, gah da sadələvh bir adam kimi göstərilir.

Mif - əsatir təbiət və cəmiyyət hadisələri, dünyanın və insanın yaranması haqqında bir qədər fantastik xalq yaradıcılığı nümunəsidir.

Həm epik, həm də lirik növə aid olan **Atalar sözü və məsəllər** xalqın həyatı, ailə-məişəti ilə sıx bağlı olan, bitkin, ifadəli, formaca qısa, məzmun və mənaca geniş janrdır. Atalar sözü və məsəllər oxşar olduğu kimi də, mənə və məzmunca bir-birindən fərqlənir:

1. Atalar sözlərində mühakimə tam və hərtərəflidirsə, məsəllərdə konkret hadisəyə işarə edilir, adı çəkilir, tamamlanmağa ehtiyac duyulur; məs, “*Sən çaldın*” və s.

2. Atalar sözlərində bitmiş bir mənə ifadə edilir, hökm şəklində olur. məs, “*Yüz ölç, bir biç*”, “*İşləməyən dişləməz*”. Məsəllərdə isə müəyyən bir lətifə və rəvayətdəki hadisələrlə bağlılıq olur; məs, “*Dava yorğan davasıymış*”, “*Mindiyini saymır*”.

Dastanlarda lirik növə aid olan mahnılardan bol-bol istifadə edildiyinə görə onu lirik – epik növə daxil edirlər. Dastanlar məzmununa görə 2 cür olur:

1. **Qəhrəmanlıq dastanlarında** xalqın həyatında baş verən mühüm tarixi hadisələr, tarixi şəxsiyyətlərin göstərdiyi qəhrəmanlıqlar əks olunur. Bunlara “*KDQ*”, “*Koroğlu*”, “*Qaçaq Nəbi*”, “*Qaçaq Kərəm*” dastanları aiddir.

2. **Məhəbbət dastanlarına** “*Aşıq Qərib*”, “*Əsli və Kərəm*”, “*Leyli və Məcnun*”, “*Abbas və Gülgəz*”, “*Şah İsmayıl*”, “*Novruz və qəndab*”, “*Şahzadə Əbülfəz*” və s. dastanlar aiddir.

Xalq dramları aşiq şeiri və mərasimlərlə bağlı yaranmışdır. “*Kosa-kosa*”, “*Qodu-qodu*”, “*İki qardaş*”, “*Keçəl*”, “*Kilimarası*” və s.

Qədim dövr Azərbaycan ədəbiyyatı.

Qədim Azərbaycan ədəbiyyatının ilk nümunələri Herodotun “Tarix” kitabında saxlanılan “Midiya” və “Astiaq” əfsanələridir.

Qədim Azərbaycan ədəbiyyatının bizə yadigar qalan ən böyük və mühüm abidəsi “*Avesta*”dır. Atəşpərəstliyin əxlaqi-fəlsəfi görüşlərini əks etdirən bu əsərin əxlaqi şüarı – xeyir iş, xeyir fikir, xeyir sözdür. Əsər 21 hissədən ibarət olub, Zərdüşt tərəfindən yazılıb. O, Midiyanın Radyana vilayətində anadan olub (e.ə. VI-V), məbəddə ibadət zamanı öldürülmüşdür.

“*Avesta*”-ni I dəfə e.ə. IV əsrdə M. İsgəndər məhv edir, III əsrdə Sasanilər bərpa edir. II dəfə ərəblər məhv edir, bu dəfə Hindistana qaçan atəşpərəstlərin yaddaşlarında qalana əsasən “*Avesta*” yenidən bərpa edilir. Günümüze qədər “*Avesta*”-nın 3 hissəsi gəlib çatıb: 1. **Vəndidad** – divlər haqqında qanun deməkdir (21 fəsil); 2. **Vispered** – bütün hakimlər deməkdir (25 fəsil); 3. **Yasna** – sitayiş deməkdir (72 fəsil). Yasnada 17 şeir var.

“*Avesta*”da maldarlıq, əkinçilik, ev tikmək təbliğ olunur. Bu abidənin yaranması icma quruluşunun dağılması, yeni quruluşun təşəkkülü dövrünə aiddir.

VI-VII əsrlərə aid **Musa Kalankaytıklunun** “*Alban tarixi*” əsəri (3 hissəli) Azərbaycanın tarixini öyrənmək üçün ən böyük mənbədir. **Davdağın** dövlət xadimi Cavanşirin xəyanət nəticəsində öldürülməsinə həsr etdiyi şeiri Alban ədəbiyyatından bizə çatan yeganə nümunə, ağı-mərsiyədir: Mənim şərqi ölkəmi bürüdü kədər, Aləmə yayılmış bu qara xəbər.

VII-VIII əsrlərdə əsərlərini ərəbcə yazanlar: **Musa Şəhəvat**, **İsmayıl ibn Yasər**, **Əbdül Abbas Əl-Əma**. IX əsrdə farsca yazanlar: **Qətran Təbrizi**, **Xətib Təbrizi**, **Əbü-Üla Gəncəvi**, **Fələki Şirvani**, **Mücirəddin Beyləqani**, **Qivani Mütərazi Gəncəvi**, **Məhsəti Gəncəvi**, **Xaqani Şirvani**.

Orta dövr Azərbaycan ədəbiyyatı.

XIV əsrdə yaşamış Azərbaycan dilində yazan şair *İzzəddin Həsənoğludur*. O, türkcə şeirlərini “*Həsənoğlu*”, farsca şeirlərini isə “*Puri-Həsən*” imzası ilə yazıb. Farsca bir, türkcə iki şeiri (“*Apardı könlümü*”, “*Necəsən ey üzü ağım bənim*”).

“*Dastani – Əhməd Hərəmi*” XIII əsrdə Azərbaycan dilində yazılmış ilk poemadır. Həzəc bəhri ədəbiyyatımıza ilk dəfə bu poema ilə gəlib. Müəllif əsərdə öz adını bildirməyib. Poema 6 məclisdən ibarətdir. N. Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” poemasının təsiri ilə yazılıb. İlk dəfə Bakıda 1978-ci ildə nəşr edilmişdir.

Əsərdə *Əhməd* mənfi işlərlə məşğul olan quldurdu. O, 9 quldur yoldaşı ilə Bağdada gəlib saraya hücum çəkir. Şah qızı *Güləndam* quldurları öldürür, Əhməd isə yaralanır. Güləndamdan qisas almaq üçün tacir sifətinə girən Əhməd onunla evlənir, yolda onu öldürmək istəyəndə bir tacir onu xilas edir. Şiraza gələn Güləndam oranın şahzadəsi *Güləfruxla* evlənir. Əhməddən qorunmaq üçün Güləndam 40 igid və 2 aslanın keşik çəkdiyi bir saray tikdirir. Lakin Əhməd ora da gəlib çıxır. Igidləri və aslanları öldürən Əhmədə Güləndam qalib gəlir, onu pilləkandan salıb öldürür.

N.Gəncəvinin farsca yazmaq ənənəsini XIII- XIV əsrdə davam etdirənlər: *Marağalı Əhvədi* (“*Dəhnamə*”, “*Cami-cəm*”), *Arif Ərdəbilli* (“*Fərhadnamə*”), *Əssar Təbrizi* (“*Mehr və Müştəri*”).

Ana dilində yazan şairlər: *Şah Qasım Ənvar, Həbib, Kişvəri, Qazi Bürhanəddin* (tuyuğ janrının yaradıcısı).

“Kitabi - Dədə Qorqud” eposunun məzmunu və əsas ideyaları.

“KDQ” dastanı Azərbaycan türklərinin tarixi qəhrəmanlıq keçmişini əks etdirən möhtəşəm sənət abidəsidir. Burada oğuz tayfalarının hərbi yürüşləri, adət-ənənələri, həyat tərzi əks olunub. “KDQ”-da igidlik, yurda, ata-anaya sevgi, mənəvi saflıq oğuz qəhrəmanlarının ən səciyyəvi sifətləridir. Abidənin tam adı “*Kitabi – Dədə Qorqud əla-lisani-tayfeyi oğuzan*”dır.

Dastanın üzü 1052-ci ildə köçürülmüşdür. “KDQ” dastanının tədqiqi və nəşri XIX əsrdən başlayır. Eposun 2 əlyazma nüsxəsi var: **1. Vatikan** nüsxəsində girişlə bərabər 6 boy verilmişdir;

2. Drezden nüsxəsində 12 boy və müqəddimə verilib.

Abidəni ilk dəfə aşkara çıxaran alman alimi *Fridrix Fon Dits* olub. O, 1815-ci ildə “*Təpəgöz*” boyunu alman dilinə tərcümə edib.

Dastanın azərbaycan türklərinə məxsus olduğunu ilk dəfə rus alimi *Bartold* söyləmişdir. O, 1894-cü ildə dastanı rus dilinə tərcümə edib.

Türkiyədə ilk dəfə 1916-cı ildə *Gilisli Rüşət* abidəni nəşr etdirir. Türkiyədə qorqudşünaslar: *Orxan Şaiq, Məhərrəm Erkindir*.

1939-cu ildə Bakıda *Həmid Araslı* ilk dəfə “KDQ” dastanını tam mətni ilə nəşr etdirmişdir. 1950-ci ilə qədər “KDQ” sovet ideologiyasına əsasən qadağan olunmuşdur.

“KDQ” dastanının müqəddiməsində atalar sözləri verilmişdir: “Qarı düşmən dost olmaz”, “Kül tərəcik olmaz”, “Əski pambıq bez olmaz”, “Qız anadan görməyincə öyüd almaz” və s.

Müqəddimədə, eyni zamanda, Qorqudun Bayat tayfasından olması, bilici, gələcəkdən xəbər verən olması göstərilib. Qorqud qadınları 4 cür qruplaşdırır: 1. Evin dayağı; 2. Hər necə istəsən bayağı; 3. Solduran soy (ancaq yeyən); 4. Dolduran toy (dedi-qodu yayan).

Dastanda göstərilir ki, ailədə ər üstündür, qadınlar ərələrinə sədaqətlidir. Ər–arvad münasibətlərində islami dəyər (kəbin) yoxdur.

Qadın obrazları: *Burla xatun, Banuçiçək, Selcan xatun* və s. Qadına yüksək qiymət verilir. Ana haqqı tanrı haqqı kimi qiymətləndirilir.

Oğuz elinin başçısı *Bayandur xan*, sərkərdəsi isə onun kürəkəni *Qazan xan* idi. Dastanda *Dirsə xan, Qazlıq qoca, Baybecan, Aruz, Qaragünə* kimi yaşlı, *Beyrək, Uruz, Basat, Yeynək, Səkrək, Qarabudaq, İmran* kimi gənc nəslə mənsub olan qəhrəmanlardan söhbət açılır. Bütün boylar ozanın tərifi və xeyir-duası ilə bitir.

Nizami Gəncəvinin həyat və yaradıcılığı (1141-1209).

Əsl adı *İlyas*, atasının adı *Yusif*, babasının adı *Zəki Müəyyəd* olmuşdur. “*Nizami*” təxəllüsünün mənası – *nəzm yazan, şeir yaradan* deməkdir. Nizami ziyalı ailəsindəndir. İlk təhsilini dayısı Xacə Ömərddən almış, sonra Gəncə mədrəsəsində oxumuşdur. Dövrünün bütün elmlərini bildiyi üçün ona “həkim Nizami” deyirdilər. Orta yaşlarında atasını, sonra dayısını və anasını itirmişdir.

Gənc yaşlarından yazmağa başlayan şair ilk vaxtlarda çoxları kimi saraya daxil olmaq istəmiş, lakin sonralar bu fikirdən çəkinmişdir. Buna baxmayaraq, o, dövrünün bir çox hökmdarlarının adına da şeirlər, poemalar yazıb, onlara hədiyyə göndərmişdir.

Şair gənc yaşında Dərbənd hökmdarı Müzəffər ibn Məhəmməd və onun oğlu Bəylars ibn Müzəffərə şeir hədiyyələri göndərmiş, bunun əvəzində *Dərbənd hökmdarı Nizamiyə Afaq* adlı kənizi göndərir. Nizami Afaqla evlənir, *Məhəmməd* adlı oğlu olur.

“Xosrov və Şirin” və “İsgəndərnamə” poemalarında Nizami Afaqın ölümündən bəhs edir. “Leyli və Məcnun” poemasında “Divan”ı olduğunu xatırladır (Dövrümüzdə qədər çatmayan 20 min beytlik “Divan”ı Şirvan şahı Axsitana göndərdiyini bildirir).

Nizaminin lirik irsindən 6 qəsidə, 120 qəzəl, 30 rübai, məlumdur.

“Xəmsə”yə toplanmış əsərlər haqqında məlumat.

1174-1175-ci ildə yazdığı “Sirlər xəzinəsi” poemasını Ərzincan hakimi *Fəxrəddin Bəhram şah* ithaf edir. Poemanın əvvəlində şeir, sənət haqqında danışılır. Poema müqəddimə, 20 hekayət və 20 məqalətdən ibarətdir. Vahid sujet xətti yoxdur. Poemanı əvvəl *Süleyman Rüstəm* və *A. Sarovlu*, sonra isə *Xəlil Rza Ulutürk* tərcümə edib.

Poemada şair ədalətli hökmdar, ölkənin ədalətlə idarə olunması (“*Nuşirəvan və bayquşların söhbəti*”, “*Sultan Səncər və qarı*”, “*Zalım padşahla Zahidin dastanı*”), əməyə, sənətə, sənətkara verilən qiymət (“*Kərpickəsən qocanın dastanı*”, “*Süleyman və əkinçi*”) məsələlərinə toxunur.

“**Leyli və Məcnun**” poemasını **1188-ci** il mayın 24-də yazmağa başlamış, sentyabrın 24-də bitirmişdir. Əsərin farsca yazılmasını Şirvan şahı *Axsitan* tələb edir. Onun bu tələbi Nizamiyə xoş gəlmir, əsəbləşir, yazmaq istəmir. Oğlunun xahişi ilə “Leyli və Məcnun” əfsanəsi əsasında ilk dəfə poema yaradır. Poemanın əvvəlində ata, ana və dayısının ölümünü xatırladır. Poemada insanın ucalığından, onun böyük məqsədlər üçün dünyaya gəlişindən bəhs edir. Qadının mənəvi sərbəstliyi məsələsinə toxunur. Poemanı *Səməd Vurğun* tərcümə edib.

Poemada *Qeys* dövrünün qanunlarına qarşı çıxaraq *Leylini* sevdiyini bəyan edir. Onun bu hərəkəti cəmiyyət tərəfindən müsbət qarşılanmadığı üçün çöllərə düşür. Leyli isə hüquqsuz olduğu üçün *İbn Salama* ərə veriləndə də susur, lakin onu özündən uzaqlaşdırmaq üçün ona sillə vurur. əsərdə sufizmin təsiri görünür, belə ki, Qeysin Leyliyə olan eşqi ilahi eşq idi.

1197-ci ildə yazdığı “Yeddi gözəl” poemasını ilkin mərhələdə *Süleyman şah*, sonradan Marağa hakimi *Əlaəddin Kərpə Arslana* ithaf etmişdir. Poema “*Bəhramnamə*” adı ilə də tanınır.

Poemada şair dövləti idarə etmək işlərinə daha çox diqqət yetirmiş, hökmdar ilə xalqın qarşılıqlı əlaqələrinə, ölkə başçısının özünün səhv və qüsurlarını başa düşüb dərk etməsini açıb göstərmişdir. Əsərin girişində şair faydalı işlə məşğul olmayanları, həyatın mənasını yeyib-içməkdə görənləri tənqid edir.

Əsərin qəhrəmanı, ədalətli hökmdar *Bəhram Gur* 7 ölkənin şahzadə qızları ilə əyləncə içərisində həyat sürərkən, vəziri *Rast Rövşən* xalqa zülm edir, var-yoxlarını əllərindən alır, səbəbsiz yerə həbsə saldırdı. Hər şeydən xəbər tutan, əyləncədən ayrılan Bəhram şah vəziri dar ağacından asdırır, ölkəni ədalətlə idarə edir.

Poemada *Simnar* (Neman şah onu öldürtdürür ki, başqa hökmdara onun sarayından yaxşı saray tikməsin) və *Şidə* memarlarının da adları çəkilir. *Fitnə*, çoban qızı (*Xeyiri* ölümdən xilas edir), 7 ölkənin şahzadələri. (Bəhram şahzadələrin şəklini Yəməndə görür).

“**Xosrov və Şirin**” poemasını **1177-1181**-ci ildə Atabəy hökmdarı *Məhəmməd Cahan Pəhləvanın* sifarişi ilə yazıb. Əsərin yazılması münasibətilə M.C.Pəhləvan öldüyü üçün *Qızıl Arslan Nizamiyə* Həmdünya kəndini bağışlayır. Poemanı *Rəsul Rza* tərcümə edib.

Poema ənənəvi olaraq minacat, nət, mədhiyyə və hökmdarın tərifi ilə başlayır. Şair insanları doğrunu yazmağa çağırır. Şairə görə yalan söz şeiri də, şairi də hörmətdən salır. Poemada eşq haqqında şeir verilmişdir: *Eşqdir mehrabı uca göylərin,*

Eşqsiz, ey dünya, nədir dəyərin.

Poemanın mövzusu İran hökmdarı *Xosrovlə* Azərbaycan gözəli *Şirinin* sevgisi ilə bağlı olan əfsanədən götürülmüşdür. Əsəri yazmaqda məqsəd insanın eşqin təsiri ilə mənən dəyişməsinə göstərməkdir. Əsərdə Xosrovun həyatı, nəzir-niyazla doğulduğu vaxtdan ölənə qədər təsvir edilir. O, atası *Hörmüzün* qoyduğu qanunları pozur, cəzadan qaçmaq üçün ölkəni tərk edir. Borc və vəzifə haqqında düşünür, əyləncə ilə gün keçirmək istəyir. Xosrovlə Şirini rəssam *Şapur* görüşdürür; Şapur 3 dəfə Xosrovun şəklini çəmənləkdə gəzən Şirinə göstərir, onun haqqında Şirinə danışır.

Xosrovu dərin məhəbbətlə sevən Şirin, onun taxt-tacı və gözəlliyi qarşısında sarsılmaz, öz şərəfini qoruyur. Şirini sevən Xosrov onunla kəbinsiz yaşamaq istəyir. Şirinin bibisi *Məhinbanu* ona məsləhət verir ki, Xosrova tabe olmasın, bu bizim nəslimizə yaraşmaz. Şirinin kəbinsiz ona tabe olmadığını gören Xosrov ondan uzaqlaşır. Atasından qalan taxt-tacı geri qaytarmaq məqsədilə Xosrov *Məryəmlə*, Şirinə təsir göstərmək, onu qısqandıрмаq, istədiyi tərzdə özünə tabe etmək məqsədilə *Şəkərlə* evlənir.

Xosrovdan etinasızlıq gören Şirin ona süd arxı çəkən *Fərhadın* sevgisinə də sevgi ilə cavab vermir. Onun hünərinə, insanlığına, sənətinə yüksək qiymət verən Şirin üstündəki qızılları onun ayaqları altına atır, lakin Fərhad onları qəbul etmir. Fərhadın sevgisindən xəbər tutan Xosrov onu qızılla, hədə-qorxu ilə susdura bilmir. Deyişmədə də Fərhadı məğlub olan Xosrov qoca qarını onun yanına göndərir. O, Bisutun dağına yaran Fərhadı Şirinin öldüyünü deyir, Fərhadın ürəyi dözmür və ölür.

Sonda Xosrov Şirinin dərin sevgisi, ağıllı nəsihətləri, göstərdiyi fədakarlıqları nəticəsində dəyişib nəcib, fədakar bir insana çevrilir. Şirin sevgisinə qovuşmaq üçün onun səviyyəsinə enmir, əksinə, etibarını, sədaqətini, sözləri ilə Xosrovu öz səviyyəsinə ucalda bildi.

Rum hökmdarı Məryəmdən olan oğlu *Şiruyyə* həm Şirinə, həm də taxt-taca sahib olmaq üçün atası Xosrova qəsd edir. Xosrov elə bir ideal insan səviyyəsinə ucalır ki, ölümçül yaralandığı və susuzluqdan yandığı halda bir içim su istəmək üçün Şirini yuxudan oyatmağa qıymır.

Şirin bibisinin ölümündən sonra Bərdədə hökmdarlıq edir, vergiləri azaldır, dustaqları azad edir, ölkəni ədalətlə idarə edir.

“**Isgəndərnamə**” (1200-cü ildə yazılıb) 2 hissədən ibarətdir: **1. Şərəfnamədə** qəhrəmanın doğulması, apardığı müharibələr, qazandığı qələbələr əks olunur; **2. İqbalnamədə** (“Bəxt kitabı” da adlanır) həyat və insan haqqında fikirlər ifadə olunur.

Poema Atabəy *Nüsrətəddin Əbubəkr Məhəmmədə* həsr olunmuşdur. Birinci hissəni *A.Şaiq*, ikinci hissəni isə *M. Rzaquluzadə* tərcümə edib.

Poemada şair ideal hökmdar surəti yaratmaq istəmişdir. Poemada şair *M. İsgəndəri* həmişə ideallaşdırmır. O, Misirə gedib zəncilərlə müharibə edəndə, ölkəsini Daranın asılılığından xilas edəndə ədalətli hökmdar kimi təsvir olunur.

N.Gəncəvi qadına münasibətini Bərdə hakimi *Nüşabə* surətində ifadə etmişdir. Onun simasında Azərbaycan qadınlarının nəcib xüsusiyyətləri təsvir edilmişdir: *Erkək tinətliyəm, olsam da qadın,*

Hər işi bəllidir mənə dünyanın.

Mən də bir aslanam, düşünsən bir az

Aslanın erkəyi, dişisi olmaz.

Poemada elmə böyük qiymət verilmişdir. İsgəndər sarayında alimləri saxlayır, çətin anlarda onlarla məsləhətləşirdi. İsgəndərin müəllimi *Platon* və *Aristotel* idi.

Poemada bərabər hüquqlu insanlardan ibarət cəmiyyət – xoşbəxtlər ölkəsi təsvir olunur. (bu “Utopiya” adlanır). Bu ölkədə bütün mallar bərabər bölünür, oğurluq, qapılarda qıfil yoxdur.

İmadəddin Nəsiminin həyat və yaradıcılığı (1369-1417).

İ.Nəsimi ədəbiyyat tarixində anadilli fəlsəfi şeirin əsasını qoymuş, məhəbbət və gözəllik nəğməkarı kimi şöhrət tapmışdır. Əsl adı (Seyid) **Əli**, ləqəbi **İmadəddin** (dinin dirəyi), təxəllüsü **Nəsimidir** (səhər meyi). Təxəllüsünü müəllimi *Fəzlullah Nəiminin* (bolluq) təxəllüsünə hamahəng olaraq götürmüşdür. Şamaxıda anadan olmuş Nəsimi ustad alim və loğmanlardan dərs almışdır.

F.Nəsiminin təsiri ilə Nəsimi də şeirlərini hürufilik ruhunda yazır. **Hürufilik** – bütün varlıqların, Allahın, insanın, 4 ünsürün sirlərini hərfərdə görən, hərfərlə eyniləşdirən bir təriqətdir.

1394-cü ildə Nəsimi Miranşah tərəfindən Əlincə qalasında öldürülür. Vəsiyyəyə görə Nəsimi Bakını tərk etməli, dərviş cildinə girməli idi. 1417-ci ildə isə Nəsimi Hələb hökmdarı Yaşibəyin əmri ilə həbs olunur. Misir hökmdarı Əli Müəyyəd Nəsiminin diri-diri soyulması əmrini verir.

Nəsiminin “Juli dəmu” təxəllüsü ilə yazan Şah Xəndan adlı qardaşı olduğu bildirilir.

Nəsiminin şeirləri mövzusunda görə 2 yerə ayrılır; **1. Sufi-hürufi-fəlsəfi** şeirlər; **2. Dünyəvi** şeirlər. Sufilikdə ilahi eşqə üstünlük verilir. Onların fikrincə, insan Allahdan qopan nurdur. Hürufilikdə isə ağıla üstünlük verilir. Nəsimi sufiyanə şeirlərini *Hüseyn, Seyyid təxəllüsləri* ilə yazıb.

Nəsiminin məşhur “*Sığmazam*”, “*Yanıram*”, “*Ağrımaz*”, “*Dilbərə*” qəzəlləri, farsca yazdığı “*Bəhrül-əsrar*” qəsidəsi, məsnəvisi (Dəryayı-mühit cuşa gəldi, Kövn ilə məkan xuruşa gəldi), tuyuqları var. Nəsimi Marağalı Əhvədinin farsca yazdığı şeirləri dilimizə tərcümə etməklə, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində ilk tərcümənin bünövrəsini qoymuşdur.

“Sığmazam” qəzəlinin təhlili. *Məndə sığar iki cahən, mən bu cahana sığmazam
Gövhəri laməkan mənəm, kövnü məkana sığmazam.*

*Ərşlə-fərşü kafü-nun, məndə bulundu cümlə çün,
Kəs sözünü və əbsəm ol, şərhü-bəyanə sığmazam.*

*Kövnü məkandır ayətim, zatə gedir bidayətim,
Sən bu nişanla bil məni, bil ki, nişanə sığmazam.*

*Kimsə gümanü zənn ilə, olmadı həqqi ilə biliş,
Həqqi bilən bilir ki, mən zənnü-gümanə sığmazam.*

Bu şeirdə Nəsimi hürufiliyin əsas müddəalarından birini – insanın Allahla, bütün maddi və mənəvi ələmlə bir, eyni olması fikrini qələmə almışdır.

Nəsimiyə görə, insanda hər iki dünya sığar, ancaq o, dünyaya sığmır. Yəni dünyanın bütün əlamətləri insanda əks olunur, lakin ilahi mənşəyə malik olan insan dünyanın gözəllik və eybəcərliklərlə dolu çərçivəsinə sığmır. Çünki əsl və kökü etibarilə laməkandır, yurdu, konkret məkanı olmayan Allahın özüdür. (kövnü-məkan varlıq deməkdir).

Ərş – Allahın məskəni göy, fərş – insanın məskəni yerdir. Yer, göy, onların arasında nə varsa, hamısı, kaf və nun hərfələri (“kün”- ol deməkdir, Allahın “ol” əmrilə hər şey yaranır.) insanda tapıldı. İnsanı şərh etmək, kim olduğunu müəyyənləşdirmək mümkün deyil, buna çalışanlara şair üzünü tutub, səsini kəs, lal ol – deyə xəbərdarlıq edir.

Yenə də insanı Allah adlandırır, əslinin Allaha gedib çıxdığını elan edir. Həm insan, həm də Allah olduğuna görə də nişana və əlamətə sığmadığını elan edir.

Heç kəs güman və zənn ilə Allahu tanımamışdır. Haqqı bilənlər bilir ki, şair, onun lirik qəhrəmanı da zənn və gümana sığmaz.

“Yanıram” qəzəlinin təhlili. *Səndən iraq, ey sənəm, şamu səhər yanıram,
Vəslini arzularam, dəxi betər yan*

*Eşq ilə şövqün odu canıma kar eylədi,
Gör necə tabəndə, ey şəmsü qəmər,*

*Məndən iraq olduğun bağrımı qan eylədi,
Oldu gözümdən rəvan xuni-ciyə, yanıram.*

*Şəmi-ruxin surəti qarşıma gəlmiş durur,
Şişəsindən mənə şölə düşər, yanıram.*

Yarını arzulayan aşıq şam kimi yanır, bağıri qan bağlayır. Surəti gözünün qabağına gələndə, surətindən saçılan şölə belə onu yandırır. Yar üçün iltirab çəkən aşıqın yar istədiyi qədər yanmağa, əzab çəkməyə hazır olduğunu bildirir.

Şah İsmayıl Xətəinin həyat və yaradıcılığı (1487-1524).

Ərdəbildə anadan olub. Ulu babası *Şeyx Səfiəddinin* dövründə təriqətin tərəfdarları başlarına qırmızı zolaqlı papaq qoyduqları üçün “*Qızılbaşlar*” adlanırdılar. Atası *Şeyx Heydər*, babası *Şeyx Cüneyd*, anası *Aləmşahbəyim* Ağqoyunlu *Uzun Həsənin* qızı, *Sultan Yaqubun* bacısı idi.

Səfəvilərin artan nüfuzundan qorxan Sultan Yaqub *Şeyx Heydəri* öldürtdürür, bacısı ilə oğlanlarını İstəxr qalasında həbs etdirir. Ağqoyunlu Rüstəm Mirzə hakimiyyətini möhkəmlətmək üçün Heydər oğlanlarını həbsdən çıxarır, lakin sonra peşiman olur, onları məhv etmək istəyir. Gilan hakimi Şərif Həsən xanın himayəsində olan Lələ Hüseyn bəy tərəfindən İsmayıl və İbrahim xilas olunurlar.

1499-cu ildə Ş.İ.Xətəi 70 nəfərlik dəstə ilə Ərdəbilə doğru hərəkət edir, yol boyu ustaclı, təkəli, varsaq, zülqədar, qacar, əfşar tayfalarından topladığı 7 minlik ordu ilə Ərdəbilə daxil olur, Şirvan ordusunu məğlub edir. 1502-ci ildə İsmayıl Ağqoyunlu Əlvənd Mirzəyə qalib gəlir; Şirvan, Naxçıvan, Qarabağ və Azərbaycanın cənubunu birləşdirir, Təbrizi paytaxt seçərək özünü şah elan edir. 1514-cü ildə Çaldıran düzündə Sultan Səlimə məğlub olur, ömrünün sonuna qədər heç bir döyüş aparmır, Ərdəbildə *Şeyx Səfi* məqbərəsində dəfn olunur.

Yaradıcılığı: Xətəi həm yazılı, həm də xalq şeirinin qoşma, gəraylı, bayatı janrlarında sənət nümunələri yaratmışdır. İlk dəfə heca vəznini Azərbaycan dilli yazılı ədəbiyyatımıza Xətəi gətirmişdir. Onun şeirləri, “*Divan*”, “*Nəsihətnamə*” və “*Dəhnamə*” poemaları vardır. “*Nəsihətnamə*” nəsihət xarakterli əsərdir. Vahid sujet xətti yoxdur. Şairin sufi görüşləri əsərdə əks olunur.

“Ayrılır” qəzəli: *Ey müsəlmanlar, bu gün ol yari pünhan ayrılır,*

Uçdu ruhum, getdi əqlim, gövdədən can ayrılır.

Ayrılır ol yari sərdarım, gedir, qoymuş məni,

Səd həzaran dadü-bidad, bədəndən can ayrılır.

Ey könül, fəryadü-nalə vaxtıdır, eylə fəğan,

Şimdi səhrindən sən ol şahi-sultan ayrılır.

Zar qıl bülbül kimi, çak et yaxanı gül kimi,

Şol əzəldən yari həmdəm, ehdü peyman ayrılır.

“Dəhnamə” məsnəvisinin məzmunu və təhlili.(1506). “*Dəhnamə*” 10 məktubdan ibarətdir. Poemada şair nakam eşqi deyil, uğurlu eşqi qələmə almışdır. Əsər “*Bahariyyə*” ilə başlayır. Baharı təsvir edən şairlər içərisində Xətəinin “*Bahariyyəsi*” daha qüvvətlidir: *Qış getdi, yenə bahar gəldi,*

Gül bitdüyü, laləzar gəldi.

Quşlar qamusu fəğanə düşdü,

Eşq odu yenə bu canə düşdü.

Poema vahid sujet xəttinə malikdir. Bir nəfər eşqə biganə olan adam bağda yatarkən yuxuda bir gözəl görüb, ona vurulur. Onun kim olduğunu bilmədiyi üçün Allaha yalvarıb ondan kömək istəyir. Qeybdən gələn səs məşuqənin yerini bildirir. Məlum olur ki, aşıqın sevdii pəridir. Pərilər bağının bağbanı əvvəlcə aşıqı soyuq qarşılayır. Aşıq Səbanı (4 dəfə), Ahı, Göz yaşını (3 dəfə) məşuqənin yanına elçi göndərir. Sevdiiyə 10 məktub göndərən Aşıq sonda istədiyinə nail olur, sevdiiyə qovuşur.

Poemanın yazılmasının 3 səbəbi var: 1. Allahın olduğunu bildirmək üçün;

2. Ürəyi qəmli insanları şadlandırmaq üçün; 3. Özündən sonra bir nişanə qoymaq üçün.

Məhəmməd Füzulinin həyat və yaradıcılığı (1494-1556).

Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatında ana dilində yaranan şeirin ən böyük nümayəndəsidir. 3 dildə - türk, fars və ərəb dilində şeirlər yazmış Füzuli, Qorqud kimi Bayat boyundandır. *Bağdad* yaxınlığındakı Kərbəla şəhərində anadan olub, *Mövlana (müqəddəs) Füzuli* kimi tanınmışdır.

Həyatının müəyyən dövrü Səfəvi hakimiyyəti dövrünə düşüb. Sultan Süleyman Qanuni M.Füzuliyə ayda 9 axça təqaüd təyin edir, lakin şair bu pulu ala bilmir. “*Şikayətnamə* məktubları”nda bu barədə yarı: “*Salam verdim, rüşvət deyildir deyə almadılar*”.

Yaradıcılığı. Füzulinin ədəbi irsi: Azərbaycanca *“Divan”*ı, farsca *“Divan”*ı, azərbaycan-fars-ərəbcə yazdığı *“Qəsidələr divanı”*, *“Leyli və Məcnun” poeması*, *“Bəngü – Badə”*, *“Meyvələrin söhbəti”*, *“Saqinamə”*(7 cam) alleqorik poemaları, *“Şikayətnamə məktubları”*, *“Səhhət və Məraz”*, *“Rindü Zahid”* adlı farsca yazdığı ictimai-fəlsəfi nəsr əsərləri, *“Hədisi-ərbain”(40 hədis)*, *“Hədiqətüs-şüada”* kimi tərcümələri, ərəbcə yazdığı *“Mətləül-etiqaq”* adlı elmi-fəlsəfi əsərləri vardır.

Füzulinin 43 türkcə, 30 farsca, 17 ərəbcə qəsidəsi vardır. Onun *“Gül”*, *“Su”*, *“Xəncər”*, *“Qələm”*, *“Eylər”*, *“Ənisül-qəlb”(ürək dostu)* qəsidələri, *“Söz”* qəzəli var.

“Bəngü-Badə” ilk poemasıdır. Ədəbiyyatda ilk tarixi – alleqorik poemadır. Əsərdə Çaldıran döyüşü pislənir. Bəng – Sultan Səlimi, Badə - Xətəini təmsil edir. Allahın köməyiylə Badə qalib gəlir.

“Meyvələrin söhbəti” azərbaycanca yazılmış alleqorik poemadır. Poemada bağ və bostan bitkilərini canlandırmaqla qanlı qırğınlar törədən lovğa, təkəbbürlü kəslər tənqid olunur.

“Saqinamə” farsca yazılmış fəlsəfi poemadır. Simvolik obrazlar musiqi alətləridir. Nizaminin *“Yeddi gözəl”* poemasının təsiri ilə yazılıb, 8 məclisdən ibarətdir.

“Şikayətnamə məktubları” azərbaycanca yazılmış ilk nəsr əsəridir. Avtobiografik səciyyə daşıyır. Özbaşınalıq, süründürməçilik, rüşvətخورluq tənqid olunur. *“Padşahi-mülk”* qitəsində şairlə hökmdar qarşılaşdırılır. Şair özünü müharibələr törədən padşahdan üstün tutur. *“Rindü Zahid”* farsca yazılmış nəsr əsəridir. Zahid oğlu Rindi faydalı işlər görməyə çağırır. *“Səhhət və Məraz”* farsca yazılmış nəsr əsəridir. Tibb elminin nailiyyətləri göstərilir.

Ərəbcə yazılmış *“Mətləül-etiqaq”* əsəri qədim yunan filosoflarından (Platon, Aristotel) bəhs edən dini-fəlsəfi əsərdir.

Ərəblər və farslar təziyəxanalarda matəmi öz dillərində oxuyurdular. Bu ehtiyacı türkcədə ödəmək üçün Füzuli fars mərsiyənəvsi Hüseyin vaiz Kaşifin *“Rövzətüs – şüada”* əsərini *“Hədiqətüs – şüada”(Şəhidlər bağçası)* adı ilə azərbaycan dilinə tərcümə edir və S.S.Qanuniyə göndərir.

“Leyli və Məcnun” əsərinin məzmunu və təhlili.(1537). Poemanı Türkiyə hökmdarı Sultan Süleyman Qanuniyə ithaf etmişdir. Füzuli türkcədə də məlum əfsanə əsasında poema yaratmaq istəyir: *“Leyli – Məcnun” əcəmdə çoxdur,*

Ətrakda ol fəsanə yoxdur.

Poema həzəc bəhrində, türk dilində yazılıb. Poemada 2 qəsidə, 2 mürəbbə, 3 rübai, 24 qəzəl vardır.

Məcnun doğulan gündən ağlayır, fəryad edir. Şair onun ağlamasına – onun öz acı taleyini, son gününü öncədən başa düşməsi kimi mənə verir.

Qeys məktəbdə oxuduğu vaxt *Leylini* görür və sevir. Onun bu hərəkəti dövrün qanunlarına zidd idi. Onu məcnun – dəli adlandırırlar. Leylini isə məktəbdən çıxarırlar. Məcnun sevgisini gizlətmir. Leylinin atası qızını bir şərtlə Qeysə verməyə razı olur ki, valideynləri onu cünunluqdan qurtarsınlar. Kəbənin qızıl halqasından yapışan Qeys isə Allahdan ağıl deyil, eşqinin daha da alovlanmasını diləyir. Valideynləri isə buna məyus olurlar.

Qeysin dostu *Nofəl* adlı sərkərdə zor gücünə Leylini Məcnuna almaq istəyir. Leylinin atasına qalib gələn Nofəl dövrün adət-ənənələrindən qorxaraq geri çəkilir. Ata, ana, Nofəl Qeysə başqa qızla evlənməyi təklif edəndə, o, bu təklifi rədd edir: *Bülbül gül üçün qılanda nalə,*

Dərdinə dəvə olurmu lalə?!

Xosrov deyiləm ki, mənə dilbər,

Şirin ola gah, gah Şəkkər.

İnsan cəmiyyətindən qaçan Məcnun çöllərdə, vəhşilər arasında yaşayır.

Qadının hüquqsuz olduğu cəmiyyətdə Leyli Qeysi sevdini təkzib edir. *İbn Salama* ərə verilse də, Məcnuna olan sevgisinə sadıq qalır. Bu barədə Məcnuna yazdığı məktubda bildirir. Lakin Qeys onu ərə getdiyi üçün günahlandırır.

Füzulinin *“Leylisi”* Nizaminin *“Leylisi”*ndən məzlum, yazıqdır. Füzulinin *“Leylisi”* İbn Salamdan yaxa qurtarmaq üçün hiylə işlədərək, bildirir ki, uşaqlıqdan bir pəri onu sevir, əgər vəfasız çıxsa, onu əri ilə birlikdə öldürəcək. Qorxaq, miskin aşiq İbn Salam kamil insan olmadığı və Leylini sevmədiyi üçün bu yalana inanır və Leylidən uzaq qalır. Leyli dərdini çıraq, pərvanə, səba, ay ilə bölüşürdü. Sonda Leyli dul qalsa da, ölüm ayağında olsa da, Məcnun onunla birləşmir, çünki onu xəyanətdə günahlandırır.

Yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatı (XVII – XVIII). I mərhələ.

XVII-XVIII əsrlərdə yazılı ədəbiyyat 2 istiqamətdə inkişaf edirdi: 1. Saray ədəbiyyatı; 2. Xalqın həyatını əks etdirən ədəbiyyat. XVII əsrdə Füzuli ədəbi məktəbini davam etdirən şairlər:

Saib Təbrizini “*XVII əsr Azərbaycan ədəbiyyatının Füzulisi*” adlandırırdılar. Azərbaycan və fars dillərində şeirlər yazmış, 120 min beytlik “*Divan*”ı olmuşdur. O, Şah Abbasın sarayında yaşamış, burada *məliküşşüara* adlandırılmışdır. Şah Süleyman tərəfindən həbs olunur, 6 il Hindistanda yaşamışdır. O, Şah Abbasın hind hökmdarı Şah Cahanla müharibə və qələbəsini əks etdirən “*Qəndəhərnəmə*” poemasını yazır. O, “*Ayaz və Mahmud*” məsnəvisini, M.Füzuliyə nəzirələr yazıb.

Məsihi Füzulinin təsiri ilə “*Vərqa və Gülşə*” poemasını yazır. “Leyli və Məcnun”dan fərqli olaraq qəhrəmanlar yaramazlığa qarşı mübarizə aparıb qalib gəlirlər. Əsərdə Əmir, Pəhləvan, Əntər kimi şər qüvvələr vardır. Onun “*Divan*”ı, “*Zənbər və Əsəl*”, “*Dənə və Dam*” əsərləri var. O, Saib Təbrizinin dostu və ustadı olub, ikisi də saraydan üz döndəriblər.

Qövsü Təbrizi ana dilinin təhqir olunmasına dözməyən, onun zənginləşməsinə çalışan şair olub. Onun “Söz” adlı qəzəli məlumdur.

Fədai Təbrizi “*Bəxtiyarnəmə*” poemasının müəllifidir. Poema Qaraqoyunlu hökmdarı *Cahan şah Həqiqiyə* həsr olunub. “Sirlər xəzinəsi”nin təsiri ilə yazılıb. Əsər “10 vəzir” də adlanır. Poemada özgəsinin bədbəxtliyi üzərində səadət axtaranlar tənqid olunur.

Məhəmməd Əmaninin Azərbaycan, fars dillərində şeir “*Divan*”ı, qoşma, gəraylı və bayatları vardır. “*Dəvəsi ölmüş qarı*”, “*Tiryəkçi*” mənzum hekayələrinin müəllifidir.

XVIII əsrdə tarixi-epik mənzumə yazan Şakir Şirvani “*Əhvali – Şirvan*” tarixi mənzuməsinin müəllifidir. Mənzumədə Nadir şahın Şamaxını viran qoyması təsvir olunmuşdur.

Məhcür Şirvani “*Qisseyi – Şirzad*” lirik-epik poemasının müəllifidir. **Məhəmmədin “Şəhriyar”** dastanı, **Möhsün Nəsirinin “Tutinamə”** əsəri də bu dövrün bədii nəsrinin ən gözəl nümunələridir.

“Koroğlu” eposu haqqında məlumat.

“Koroğlu” tarixi – qəhrəmanlıq eposunda təsvir edilən hadisə və surətlər XVI-XVII əsrlərin həyatı ilə yaxından əsləşir. Bu dövrdə Azərbaycan və Türkiyədə Cəlalilər üsyanı baş vermiş, xalq qəhrəmanları barəsində çoxlu nəğmələr yaranmışdır.

Dastan **18 qoldan** ibarətdir. Dastanın XIX əsrdə yazıya alınan Tiflis əlyazması 28 məclisdən ibarətdir.

Eposun girişində Koroğlunun atası **Alı kişi** haqqında məlumat verilir. İlkçı olan Alı kişinin gözü Hasan paşaya at seçmək üstündə **Həsən xan** tərəfindən çıxarılır. Alı kişi Həsən xanın bəyənmediyi Qıratı, Düratı və Misri qılıncı oğlu **Rövşənə** verir və onu intiqam almağa çağırır.

Dastanın əsas ideyasını xalqımızın yadelli işğalçılara və daxili düşmənlərə (xanlar, paşalar və s) qarşı azadlıq mübarizəsi təşkil edir. Bütün qollar əsas ana xətti ilə bağlıdır. Yalnız “Dərbənd səfəri” qolu eposa əlavə kimi görünür.

Koroğlu varlanmaq, şan-şöhrət üçün vuruşmur, o, xalqa zülm edənlərin barışmaz düşmənidir. Koroğlunun dayağı dəlilər, məskəni **Çənlibeldir**. Onun **7777 igidi – dəlisi** vardır. O, həmişə dəlilərinin, yoldaşlarının sözüne qulaq asmadıqda çətinliklə qarşılaşır. Məsələn, **Həmzəni** məsləhətsiz Çənlibelə gətirdiyi üçün ziyan çəkir, belə ki, Həmzə Koroğlunun etibarından istifadə edib Həsən xanın qızı Nigarı almaq ümidilə Qıratı qaçırır. Koroğlu atı qaytarmaq üçün yola düşür, həbs olunur. Dostlarının və atının köməyi ilə Koroğlu və Qırat xilas olunur.

Koroğlu həm də aşıqdır. **Dəmirçiöğlu, Dəli Həsən, Balli Əhməd, Eyvaz, Halaypozan, Tanrıtanımaz** və s. Koroğlunun dəlilələrindəndir. Dastandakı qadın obrazlarının hamısı Koroğlu dəlilərinə rəğbət bəsləyən paşa, xan, xotkar qızlarıdır. **Nigar, Telli, Mərcan, Məhbub, Şirin, Ruqiyyə** və başqaları Çənlibelə gələn qızlardır.

Eposdakı yardımçı qüvvələr bunlardır: **Qırat** (əgər Rövşən 40 gün də dözüb ata baxmasaydı, atın qanadları çıxacaqdı), **Dürat** (Qırat kimi olmasa da, sürətli atdır), **Misri qılınc** (səma daşından hazırlanıb) və **Qoşa bulaq** (Ölümsüzlük suyudur, Koroğlu özü bu sudan içir, lakin atasına da apara bilmir).

Molla Pənah Vaqifin həyat və yaradıcılığı(1717-1797).

M.P.Vaqif xəlqi və realist şeirin ilk ən böyük nümayəndəsidir. Qazaxda anadan olub, atası *Mehdiğa* dövrünün açıqgözlü adamı idi. Vaqif *Şafi Əfəndinin* yanında təhsil almışdır.

1759-cu ildə Gürcüstan sərhədində baş verən köçürmə ilə əlaqədar olaraq Qazaxdan Tərtərbasara köçür. Məktəbdarlıqla məşğul olduğuna görə Molla Pənah adı ilə tanınırdı. Vaqif Qarabağ xanı *İbrahim xanın* sarayında əvvəl eşikağası, sonra isə baş vəzir olur. Vaqifin Rusiya ilə münasibət qurması heç də hamı tərəfindən müsbət qarşılanmırdı.

Qacar Şuşaya hücum etdiyi vaxt Vaqif Rusiyaya güvənirdi. Lakin II Yekaterinanın ölümü vəziyyəti dəyişir. İbrahim xan Balakənə - qaynının yanına qaçır, Vaqif həbs olunur. Qacar öz keşikçisi tərəfindən öldürüldüyündən Vaqif də azad olur. Lakin İbrahim xanın qardaşı oğlu *Məhəmməd bəy Cavanşir*, Vaqifin əksinə olaraq, İranla ittifaq bağlamaq istədiyi üçün Vaqifi aradan götürməyə fürsət gəzirdi. İbrahim xana yazılan məktub yolda Məhəmməd bəyin adamları tərəfindən tutulur, Vaqif həbs edirlər. 80 yaşlı şairi *oğlu Əliğa* ilə birlikdə Şuşada edam edirlər.

Şairin əsərlərini ilk dəfə nəşr etdirən *Mirzə Yusif Qarabaği* (Nersesov) olub. 1828-ci ildə toplanan şeirləri 1856-cı ildə Teymurxanşurada (Mahaçqala) "*Məcmeyi-Vaqif*" adı ilə nəşr edilir. 1868-ci ildə şərqsünas *Adolf Berje* Leypsiqdə "*Qafqaz və Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əşarına məcmua*" kitabını nəşr etdirir.

Yaradıcılığı. Vaqif həm novator, həm də lirik şairdir. Sadəlik, aydınlıq və reallıq onun yaradıcılığının əsas xüsusiyyətlərindəndir. Yaradıcılığında qoşmalara xüsusilə üstünlük verir. "*Hayıf ki, yoxdur*" şeirində Azərbaycan kəndinin geriliyi təsvir olunur. Azərbaycan qızlarının gözəlliyi "*Pəri*", "*Zeynəb*" şeirlərində öz əksini tapır. "*Bayram oldu*" şeiri realist əsərlərdəndir.

"*Görmədim*" *müxəmməsinin* təhlili. "Görmədim" müxəmməsi ictimai-siyasi lirikanın nümunəsidir. Burada dövrün mənəvi sarsıntıları, təlatümləri saf-çürük edilir. Şair dünyada bir doğru hal, dostlarda sədaqət, etibar, inam, dəyanət görmədiyini bildirir:

Mən cahən mülkündə mütləq doğru halət görmədim,

Hər nə gördüm əyri gördüm, özgə babət görmədim.

Şair dünyada doğru bir vəziyyət görmədiyini, ancaq əyri gördüyünü bildirir. Qeyd edir ki, sözləri yalan və böhtan, özləri dərd və qəm əsiri olan bu insanların yeganə istəyi dünya malıdır. Şair bu baxımdan sultanla gəda, varlı ilə yoxsul arasında fərq görmür. Dünya malına hərislikdə hamını bərabər tutur. Dünyanı bürüyən müharibə, dava-dalaş və s.-nin var-dövlət üçün olduğunu söyləyir. Bildirir ki, hər kəs nəfs, tamah əlində əsir olmuş, həqiqəti danır, böyük cinayətlər törədir, yaxşılıq edən yamanlıq görür. Elə bir dost yoxdur ki, ondan ədavət, pislilik görməyəsən.

Dərin kədər, zəmanədən şikayət şeirdə əsas yer tutur.

"*Bax*" *qəzəlinin* təhlili. Vaqif Qacarın ölümünə sevinərək, bu münasibətlə Vidadiyə məktub yazır, sevincini onunla bölüşür: *Ey Vidadi, gərđişi-dövrani-kəc rəftarə bax,*

Ruzigara qıl tamaşa, karə bax, kirdarə bax!

Qacarın aqibətindən sonra Vaqifdə dünyanın, zəmanənin vəfasızlığı haqqında ibrətli düşüncələr oyanır. Vaqif Vidadinin mövqeyinə yaxınlaşaraq həyatın həqiqətini tapdığını bildirir. Vaqif dövrünün əyri rəftarından ibrətlənmiş, kədərlənmişdir. Onun nikbin, həyatsevər, gözəlliyə, xeyirə inamı haqqındakı baxışlarını sarsıtmışdır. Nə qədər ki, həyatdasan, şahdan, zalımdan uzaq olmağı, dünyanın yaxşı-pisinə göz yumaraq ayağın tutduqca qaçmaq lazım olduğunu bildirir. Oğula, qıza, dostla, yara inam olmadığını, nifrətlə rədd edib qaçmaq istədiyini, dünyanın zalımlar, qaniçənlər dünyası olduğunu bildirir.

"*Bəri bax*" *qoşmasının* təhlili. *Ala gözlü, sərv boylu dilbərim,*

Həsətin çəkdiyim canan, bəri bax!

Gecə-gündüz fikrim-zikrim, əzbərim,

Üzüldü taqətim aman, bəri bax!

Yarının gecə-gündüz fikrini çəkən, həsrət çəkməkdən taqətdən düşən aşiq yara şikayətlənərək bildirir ki, nə vaxtdır zülmət içindəyəm, bu qədər əziyyətə dözüürəm, bir üzümə bax, mənə fikir ver ki, üstümdən bu duman çəkilsin. Hicran odundan xəstə olan aşiq dərđini səssizcə, hər kəsdən gizli çəkir, günbəgün ürəyi daha çox qan ağlayır, pərişan olur. Aşiqin yar həsrətilə yandığı əks olunub.

Yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatı. II mərhələ.

XIX əsrin I yarısında Azərbaycan ədəbiyyatında ilk maarifçilər yetişir, bunların sırasına A.Bakıxanov, M.Ş.Vazeh, İ.Qutqaşınlı daxildir.

Abbasqulu ağa Bakıxanovun atası Mirzə Məhəmməd Bakı xanları nəslindən, anası Sofiya müsəlmanlığı qəbul etmiş gürcü qızı idi. Bakının Əmircan kəndində doğulub. 1833-cü ildə səyahətə çıxmış, Polşa və Rusiyanın şəhərlərini gəzmiş, sonra şərq ölkələrinə səyahət edir; Ərdəbil, Tehran, Təbriz, İstanbul, Məkkəyə gedib Kəbəni ziyarət edib. Mədinəyə qayıdarkən Vadiyi – Fatma adlı yerdə vəfat edir və orada da dəfn olunur. Onun zəngin bədii və elmi əsərləri vardır:

I elmi əsəri **“Qanuni – qüdsi”** dir. Bu əsərlə fars dilinin qrammatikasının əsasını qoymuşdur. 3 hissədən ibarətdir: “Hərflər”, “Kəlmələr” və “Cümlə”.

II elmi əsəri olan **“Kəşfül – Qəraib”** fars dilindədir. Əsərdə Amerikanın Kolumb tərəfindən kəşfi və qitənin coğrafi vəziyyəti təsvir olunub.

III elmi əsəri, farsca yazılmış **“Əsrarül – məlaküt”**(Göy cisimlərinin sirri) astronomiyadan bəhs edir.

IV həcmcə ən böyük elmi əsəri **“Gülüstanı – İrəm”**dir. 5 hissəli bu əsər Azərbaycan və Dağıstan xalqlarının tarixindən bəhs edir. Bu əsərlə Azərbaycan tarixində elmi tarixşünaslığın əsasını qoymuşdur.

A.Bakıxanovun bədii irsi: azərbaycan, ərəb və fars dilində yazdığı şeirlər **“Divan”**ından, **“Riyazül-Qüds”**, **“Kitabi-Əsgəriyyə”**, **“Nəsihətlər”** nəsr əsərlərindən, **“Miratül-cəmal”**, **“Mişkatül-ənvər”** poemalarından ibarətdir. Eyni zamanda, onun **“Təhziübül-əxlaq”**, **“Kitabi-nəsihət”** əsərləri, **“Təbriz əhlinə xitab”** satirası vardır.

O, Krilovun **“Eşşək və bülbül”** təmsilini tərcümə etməklə rus ədəbiyyatından tərcümənin əsasını qoymuşdur.

A.Bakıxanov 1835-ci ildə **“Gülüstan” ədəbi məclisini** yaradır.

Mirzə Şəfi Vazeh pedaqoq M.F.Axundzadənin müəllimidir. Gəncədə Kərbəlayi Sadiq adlı bənnanın ailəsində doğulub. Gəncə məscidinin hücrələrinin birində kitab üzü köçürdüyü üçün, eyni zamanda, Cavad xanın qızı Püstə xanımın mülk və kəndlərini idarə etdiyi üçün ona **“Mirzə”** deyirdilər.

1844-cü ildə Tiflisdə **“Divani – Hikmət” ədəbi məclisini** təşkil edir.

Vazeh Qriqoryevlə birlikdə “Kitabi – türki” adlı dərslik hazırlayırlar.

Vazeh irsini ilk dəfə **S.Mümtaz** üzə çıxarmışdır.

M.Ş.Vazeh alman alimi **Bodenştedtə “Hikmətlərin açarı”** dəftər bağışlayır. Bodenştedt onu 1850-ci ildə Berlində **“Şərqdə min bir gün”** adı ilə çap etdirir. Əsər ingilis, ispan, çex, italyan, macar və s. dillərdə yayılır. Rusiyada **“Nəğmələr”** və **“Şərqilər”** adı ilə yayılır. Əsərin çox yayıldığını gören Bodenştedt sonrakı nəşrdə əsəri öz adına çıxarır.

M.Ş.Vazehin azərbaycan dilində yazdığı **“Süsəni”** rədifli müxəmməsi, **“Məktubun intizarında”**, **“Sədi və şah”**, **“Dərviş”**, **“Teymur”**, **“Yusif və Züleyxa”** adlı poemaları, **“Həsbi-hal”** əsəri vardır.

İsmayıl bəy Qutqaşınlı Qəbələdə doğulmuş, 8 yaşa çatanda Rusiya tərəfindən girov götürülmüş, Peterburqda hərbi məktəbdə oxumuşdur. O, Rusiya – İran, Rusiya – Türkiyə müharibələrində iştirak etmişdir. 25 il orduda xidmət etmiş, general-mayor rütbəsinə çatmışdır. Həccə gedir, Ağdaşda vəfat edir.

O, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində **“Rəşid bəy və Səadət xanım”** hekayəsi ilə tanınmışdır. Əsər ilk dəfə 1835-ci ildə Varşavada fransız dilində nəşr edilib. Əsərdə ədibin maarifçi ideyaları əks olunub.

Onun elmi-ictimai mövzuda yazdığı **“Səfərnamə”** əsəri avtobiografik səciyyə daşıyır. Əsərdə İsmayıl bəyin Məkkə ziyarətində gördüyü yerlər, tanış olduğu adamlardan bəhs olunur.

Qasım bəy Zakirin həyat və yaradıcılığı (1784-1857).

XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında, şeirdə satiranın bünövrəsi Zakirin adı ilə bağlıdır. Klassik üslubda yazdığı şeirlərdə Füzuli ənənəsini, xalq şeri üslubunda yazdığı şeirlərdə isə Vaqif üslubunu davam etdirmişdir.

Zakir Şuşada anadan olmuş, Pənah xanın nəslindəndir. Zakirin uşaqlığı Qarabağda baş verən hərbi-sayasi hadisələr dövrünə, Qacarın hücumu ərəfəsinə düşür.

Zakir bir müddət rus polis dəstəsində olub. Dostu B.Şakirə yazdığı “Çar müqəddiməsi” mənzum məktubunda öz şücaətindən də yazır.

Zakir X.Natəvanın atası Mehdiqulu xanın ona bağışladığı Xındırstan kəndinin gəliri ilə dolanırdı. Zakiri həbs edirlər, oğlu və qardaşı oğlunu isə Rusiyaya sürgün edirlər. Oğlunun vaxtsız ölümü şairi ruhdan salır. Həsxanada “Durnalar” şeirini yazır. Dostlarının köməyi ilə və əvvəlki xidmətlərinə görə ona ayda 36 manat təqaüd kəsilir. Lakin ölümü bu təqaüdü almağa imkan vermir.

Yaradıcılığı. Zakirin lirik şeirlərini 2 qismə bölmək olar: **1. Xalq şeri üslubunda** yazdığı şeirlər; **2. Klassik üslubda**, yaxud əruz vəznində yazdığı şeirlər.

Zakir yaradıcılığında **satiralar** mühüm yer tutur. Tənqid hədəfinə qarşı kin və qəzəb hisləri, ifşaçılıq, kinəyəli gülüş Zakir satirasının başlıca xüsusiyyətlərindəndir. Zakirin “*Xəbər alsan bu vilanın əhvalın*”, “*Qarabağ qazisi*”, “*Şuşa mollaları*”, “*Üslub və şeyxi təriqət mollalarının həcvi*” satiralarının tənqid hədəfi yalançı din xadimləridir.

“*Bax*” rədifli şeirində rüşvətخورluq, süründürməçilik, özbaşınalıq tənqid olunur. “*Durnalar*” şeirində Vaqif və Vidadinin “Durnalar”ından fərqli olaraq ictimai motiv daha güclüdür, zülm və istibdad pislənir. “*Eylər*”müxəmməsində zəmanədən şikayət, həyatdakı eybəcərliklər əks olunub.

Zakirin mənzum hekayələri mövzusunə görə 3 qrupa bölünür: **1. Məhəbbət mövzusunda**; “*Aşiqin təam bişirməsi*”, “*Aşiq və məşuq haqqında*”; **2. Əxlaqi-tərbiyəvi mövzuda**: “*Tərhanlar və elçi*”, “*Dəvəsi itən kəs*”, **3. Satirik-tənqidi mövzuda**: “*Həyasız dərviş*”, “*Dərviş ilə qız*” və s.

Zakirin 6 təmsili vardır: “*Aslan, Qurd, Çaqqal*”, “*Dəvə və Eşşək*”, “*Tülkü və Qurd*”, “*Tülkü və Şir*”, “*İlan, Dəvə, Tısbağa*”, “*Tısbağa, Qarğa, Kəsəyən, Ahu*”.

“**Durnalar**” **qoşmasının** ilk bəndində aşiq uçan durnalara müraciət edərək, bir qədər havada qanad saxlayıb haradan gəlmələri haqqında ona xəbər verməsini istəyir.

*Bir saat havada qanad saxlayın, Qatarlaşıb nə diyardan gəlersiz,
Nizam ilə gedən qoşa durnalar! Qaqqıl-daşa – qaqqıl-daşa, durnalar?!*

Qürbətdə vətən həsrəti çəkən Aşiqin iztirabları, ayrılıq həsrəti, yarını görmək istəyi şeirdə öz əksini tapmışdır. Gecə - gündüz sevdiyinin eşqi ilə ağlayan aşiq ayrılıqdan və qəriblikdən xəstə hala düşür. Qəribşəyən aşiq durnaların simasında özünə həmdəm, həmdərd gördüyü üçün durnaların ondan uzaqlaşmamaqlarını xahiş edir. Öz vətəni, yurdunu dərin məhəbbətlə sevən aşiq, yurdunun “Laçın yatağı” olmasından narahatdır. Şairi öz yurdundan didərgin salan “laçınların” – qaniçənlərin durnaların dəstəsini pozacaqlarından qorxaraq, durnalara həmin yerlərdən uzaqlaşmalarını tapşırır. Durnaların getdikcə uzaqlaşdığını görən aşiq vətəni və sevgilisini barədə heç bir xəbər ala bilmədiyini üçün çox darıxır, iztirab çəkir.

“**Gəlsin**” **qoşmasında** aşiqin öz sevgilisini görüşə çağırması, onu təbiətin qoynunda, gözəllər arasında görmək istəməsi əks olunur:

*Badi - səba, söylə mənim yarım, Təğavül etməsin, işrət çağıdır,
Gözəllər çıxıbdır seyranə, gəlsin. İçilir hər yerdə peymanə, gəlsin.*

Qoşmada gəzintiyyə dəvət olunan qızın gözəlliyi təbiət gözəllikləri ilə müqayisədə şərh olunur. Bu qız təbiət qoynunda gəzəndə öz cazibəsi ilə gül-çiçəyi heyran qoyur, onun gözəlliyi qarşısında bənövşələr utandığından başını aşağı salır, bülbülün oxumaq həvəsi daha da coşur, qızın gözəlliyi qarşısında yanıqlı – yanıqlı oxuyur.

Gözəl haqqında təsviri tamamlamaq üçün şair onun milli geyim və bəzəklərini də təqdim edir, göstərir ki, başdan-başa yaşıla, al qırmızıya bürünmüş, yaxasına qızıldan düymə düzmüş, barmağına üzük, belinə kəmər taxmışdır. Son bənddə sözünə və sevgilisini sadıq olan Aşiqin sevdiyi gözəldən üz çevirmədiyini, məhəbbətin çətinliklərindən qorxmadığını qeyd edir.

“Eylər” müxəmməsində Zakirin yaşadığı zəmanədən şikayəti, həyatda gördüyü eybəcərliklərə qarşı etirazı əks olunmuşdur. Müxəmməsin lirik qəhrəmanını kədərləndirən səbəb mövcud həyatda, ictimai mühitdə olan ziddiyyətlərdir. Heç kəs və heç nə öz yerində deyil, dünya etibarsızdır; o, naqisləri qoynuna çəkərək başını ucaldır, təmiz, namuslu insanları isə alçaldır. İnsanlar haqdan, ədalətdən uzaqlaşmış şeytana uyublar. Hər yerdə şər, eybəcərliyin xeyir və gözəllik üzərində qələbəsi görünür. Şairi daha da əsəbiləşdirən insanların mənəvi cəhətdən pozulmasıdır. İnsanlar xeyir işlərdən uzaqlaşmış, yalan danışır, bir-birinə böhtan atırlar. Bilikli, bacarıqlı adamlar işdən götürülür, savadsızlar isə başçı təyin olunur. Nadanlar pulun köməyi ilə ixtiyar sahibləri olurlar.

Şeirdə zəmanənin haqsızlıqları ilə yanaşı aşıq, eyni zamanda, öz yarının vəfasızlığından da şikayətlənir. Yarı onun iztirablarını, çəkdiyi cəfaları qiymətləndirmir. Bunun səbəbini şair, insanları bir-birinə qarşı laqeyd, etibarsız, vəfasız edən zəmanədə görür. Şeirinin sonunda Zakir insanları həmin dövrandan, zəmanədən ehtiyatlanmağa, kənar olmağa çağırır.

“Xəbər alsan bu vilanın əhvalın” satirasını M.F.Axundzadəyə yazmışdır. Şeirdə şair Qarabağda gördüklərini nəzmə çəkmiş, ölkədə olan qarışıqlığın tənqidi – satirik təsvirini vermişdir. Qarabağda gördüklərini şərh edərək, şair ölkənin hər tərəfini bürümüş quldurluq və yolkəsənlik haqqında da məlumat verir. Qarabağda oğurluq baş alıb gedir. Camaat əllərinə keçəni bir tərəfdən oğurlayır, o biri tərəfdən isə satır. Dəhşətli isə budur ki, ölkədə hamı oğruların tərəfini saxlayır, talançılar haqqında soraq verənlər döyülür, öz malını qorumaq istəyənləri yüz yerdən kötləyirlər.

Şair bütün ictimai yaramazlıqların səbəbini dövlət məmurlarının rüşvətخورluğunda görür. Öz xeyrini, şəxsi mənafeələrini güddükləri üçün onlar şikayətçilərin dərdinə qulaq asmır, əksinə, oğruların əməllərinə rəvac verirlər. Buna görə də şair hökumət məmurlarını oğruların ortağı sayır. Şeirdə yalançılıq, paxıllıq, əxlaqsızlıq kimi sifətlər pislənir. Adını kərbəlayi, məşədi qoymuş “möminlər” yaman işlərə qurşanıblar. Din xadimləri xalqa əziyyət edir, övrətlər abır-həyalarını itiriblər, ərlərinə acı sözlər deyirlər.

Mirzə Fətəli Axundzadənin həyat və yaradıcılığı (1812-1878).

Azərbaycan milli dramaturgiyasının banisidir. O, Azərbaycan realist nəsrinin, ədəbiyyatşünaslıq elminin və ədəbi tənqidin bünövrəsini qoymuşdur.

Əslən Cənubi Azərbaycandan olan Fətəli Şəkiddə anadan olub. Atasını Məhəmməd Tağı, anasını Nənə xanım olub. İlk təhsilini mollaxanada alan Fətəli, M.Ş.Vazehlə Gəncədə tanış olur.

Fətəlinin ana əmisi, eyni zamanda himayəçisi olan Axund Hacı Ələsgər onu Tiflisə aparıb Baran Rozenin dəftərxanasında şərq dilləri üzrə mütərcim düzəldir. Eyni zamanda Tiflisdə qəza məktəbində də mütərcim işləyib. O, 1857-ci ildə köhnə ərəb əlifbasını islah etməklə yeni əlifba tərtib edir. 1863-cü ildə yeni latın qrafikalı əlifbanı Türkiyənin baş naziri Fuad Paşaya təqdim edir. Əlifba bəyənilsə də, qəbul edilmir.

O, A.H.Ələsgərin qızı Tubu xanımla evlənmiş, 2 övladı qalmışdır.(13-dən). Tiflisdə vəfat etmiş, vəsiyyəyə görə müəllimi M.Ş.Vazehin yanında dəfn edilmişdir.

Yaradıcılığı. M.F.Axundzadə lirik əsərlərini *“Səbuhi” təxəllüsü* ilə yazmışdır. Əlimizə çatan ilk şeiri **“Zəmanədən şikayət”** adlanır. Onun çap olunmuş ilk əsəri A.S.Puşkinin ölümü münasibətilə yazdığı **“Qəsideyi-təziyyət”** (Matəm qəsidəsi) mərseyəsidir. Fars dilində olan bu əsəri M.Müşfiq və Böyükağa Qasımsadə dilimizə tərcümə edib.

1857-ci ildə yazdığı **“Hekayəti – Yusif şah”**, yaxud **“Aldanmış kəvakib”** povesti ilə Azərbaycan realist nəsrinin bünövrəsini qoymuşdur. Tiflisdə nəşr olunan **“Qafqaz”** qəzetində komediyalarını, **“Zakirə məktub”** şeirini və povestini nəşr etdirir.

1865-ci ildə **“Kəmalüddövlə məktubları”** adlı fəlsəfi əsərini yazır. 1850-1855-ci illərdə ölməz komediyasını yaradaraq, Azərbaycan dramaturgiyasında komediyanın təməlini qoymuşdur.

1850-ci ildə yazdığı **“Hekayəti – Molla İbrahimxəlil kimyagər”** komediyasında avamlıq və firıldaqçılıq tənqid olunur. Misi qızıla çevirən yalançı kimyagər *İbrahimxəlil* əsas gülüş hədəfidir.

1851-ci ildə rus dilində **“Hekayəti – xırs quldurbasan”** əsərini yazır. Kasıb oğlan olan *Bayram* dövlətli qızı olan *Pərzadı* sevir. Pərzadın əmisi isə onu öz maymaq oğlu *Tanrıverdiyə* almaq istəyir. Bayram Tanrıverdinə öyrədib quldurluğa göndərir, o tutulur. Bayram da sevdiyinə qovuşur.

1851-ci ildə “*Sərgüzəşti – vəzir – xanı – Lənkəran*” komediyasını yazır. Əsərdə xan şikayətə gələnələrə deyir: “Sən də get onun atının gözünü çıxart”

1852-ci ildə “*Hekayəti – mərdi xəsis*”, yaxud “*Hacı Qara*” komediyasını yazır. Əsərdəki əsas obrazlar: *Heydər bəy*, sevdiyi *Sona xanım*, dostları *Səfər bəy*, *Əsgər bəy*, *Hacı Qaranın* arvadı *Tükəz*.

1855-ci ildə yazdığı “*Mürəfiə vəkillərinin hekayəsi*” komediyasının mövzusu Cənubi Azərbaycan həyatından götürülüb. Təbrizin varlı tacirlərindən olan *Hacı Qafur* ölürkən yazılı şəkildə var-dövlətinin bacısı *Səkinəyə* çatacağını bildirir. Hacı Qafurun siğə arvadı *Zeynəb* məhkəməyə şikayət edərək var-dövləti ələ keçirmək istəyir. Əsər Səkinənin qələbəsi ilə bitir.

“*Hekayəti – Müsyö Jordan və dərviş Məstəli şah*” əsərinin məzmunu və təhlili (1850).

Əsərin mövzusu və tənqid hədəfi avamlıq və cadugərlikdir. Əsərdə Azərbaycan ədəbiyyatında ilk dəfə maarifçi obrazı olan Şahbaz bəy obrazı yaradılmışdır.

Hətəmxan ağanın qardaşı oğlu, böyük qızı *Şərəfnisənin* nişanlısı olan *Şahbaz bəy* fransız dilini öyrənmək, eləcə də, Qərb adətləriylə tanış olmaq üçün əcnəbi həkim müsyö *Jordanla* Parisə getmək istəyir. Qayınanası *Şəhrəbanu* ilə nişanlısı *Şərəfnisə* müsyö *Jordanın* Şahbazı yoldan çıxardıqlarını düşünür, Şahbaz bəyin Parisə getməsinə mane olmağa çalışırlar.

Şəhrəbanu və Şərəfnisə qulluqçuları *Xanpərinin* gətirdiyi cadugər *Məstəli* şahın köməyiylə Şahbaz bəyi öz vətəndə saxlamağa çalışırlar. Cadugər qadınları inandırır ki, öz cadusu ilə Parisi dağıdıb. Bu zaman müsyö *Jordan* Parisdə inqilab olduğunu, Şahbaz bəyi özü ilə aparıbilməyəcəyini xəbər verir və özü Parisə qayıdır. Qadınlar da avamlıqlarından ələ düşünlər ki, Parisi həqiqətən də cadugər *Məstəli* şah dağıdıb.

Seyid Əzim Şirvaninin həyat və yaradıcılığı (1835-1888).

XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında Füzuli ənənəsini davam etdirən şairdir. O, maarifçi-realist poeziyanın, satirik-əxlaqi-tərbiyəvi hekayələr və təmsillərin müəllifi, ədəbiyyatşünas – təzkirəçi kimi tanınmışdır. XIX əsr ruhanilər dünyasını onun qədər tənqid və ifşa edən ikinci bir satirik olmayıb.

O, Şamaxıda dünyaya gəlmiş, erkən yaşlarında atasını itirmiş, onun tərbiyəsi ilə ana babası Molla Hüseyn məşğul olmuşdur. O, Şama gedərək dünyəvi elmləri öyrənir, buna görə də din xadimləri tərəfindən təqib olunur. O, ruhani təhsilinin gərəksizliyindən bəhs edən “*Köhnə elmdən şikayət*” əsərini yazır. Şirvani avtobiografik səciyyə daşıyan “*Nazimin ifadəsi*”, “*Şikayət*” adlı şeirlərin (Şamaxı zəlzələsinin şairə vurduğu ziyandan bəhs edir) də müəllifidir.

Şirvani əvvəl “*Əkinçi*” qəzeti ilə, o bağlandıqdan sonra “*Ziya*” və “*Ziyayi – Qafqaziyə*” qəzetləri ilə əlaqə saxlamışdır.

S.Ə.Şirvani “*Beytüs – Səfa*” ədəbi məclisinin rəhbəri olmuşdur.

1879-cu ildə Şirvani siyasi cəhətdən şübhəli müəllim kimi ittiham olunur və işdən azad edilir. Buna görə o, Tiflisə gedir, yolüstü Gəncəyə dönür və Nizaminin qəbrini ziyarət edir.

Ədibin yazdığı dərsliklər bunlardır: “*Şəriət kitabı*”, “*Tacül kitab*”, “*Rəbbil ətful*”. Maarif sayəsində xidmətlərinə görə “*Za userde*” medalı ilə təltif edilir.

Yaradıcılığı. Şairin yaradıcılığının əsasını qəzəllər təşkil edir. Məndən artıq qəzəli var, qəzəllərində məhəbbət mövzusu aparıcıdır. Lirik və maarifçi şeirlərini “*Əkinçi*” qəzetinin nəşri ilə əlaqədar yazmışdır. 125-ə qədər mənzum hekayələri vardır.

“*Rəbbil ətful*” kitabında “*Qaz və Durna*”, “*Ayı və Siçan*”, “*Xoruz və Çaqqal*” təmsillərini vermişdir.

Yaradıcılığında satiralar mühüm yer tutur, bunlara: “*Allaha rüşvət*”, “*Köpəyə ehsan*”, “*Dəli şeytan*”, “*Elmsiz alim*”, “*Yerdəkilərin Göyə şikayəti*”, “*Müctəhidin təhsildən qayıtməsi*”. “*Şamaxı babiləri haqqında*” və s. aiddir. “*Alimləri məzəmmət edən cahillər*” satirasında çar məmurlarının rüşvətxorluğu, əhalini aldadan məhkəmə işçiləri tənqid olunur.

Şirvani “*Şirvannamə*” mənzuməsində Şirvanın tarixindən bəhs edir.

“*Qafqaz müsəlmanlarına xitab*” məktubunda, eləcə də “Əkinçi” qəzetinin redaktoru H.Zərdabiyə göndərdiyi digər məktublarda mətbuatın faydası haqqında danışır, müasir mədəniyyətə yiyələnməkdə qəzetin rolunu yüksək qiymətləndirir. Bu mənzum məktubunda bildirir ki, milləti zəlil edən, qəm-qüssəyə salan elmsizliyin dərmanı elmdir, təhsildir.

“*Guş qıl*” *müxəmməsinin təhlili*. Musiqini haram, onu dinləməyi isə günah sayan şəriət ehkamlarının əleyhinə yazılmış bu şeirdə S.Ə.Şirvani tar çalmağı, rəqs etməyi, musiqiyə qulaq asmağı haram buyuran ruhanilərin əksinə olaraq, müasirlərini musiqidən zövq almağa, tar, ney, balaban kimi çalğı alətlərinin səmindəki hikməti duymağa, gizli sirləri başa düşməyə çağırır.

Şeirdə müğənninin səsi İsa peyğəmbərin nəfəsinə bərabər tutulur. Dini rəvayətə görə İsa peyğəmbər öz nəfəsi ilə ölümləri dirildərmiş. Şairə görə musiqi də insana mənəvi qida verir, onun ölmüş ruhunu ayıldır, insanı nikbin olmağa, yaşayıb yaratmağa həvəsləndirir. Musiqi insan mənəviyyatını zənginləşdirir, onun daxilindəki qəmi, kədəri qovur. Buna görə də şair müasirlərini musiqidən zövq almağa, nəgmə vasitəsilə dünya qəmlərindən azad olub, şad, nikbin yaşamağa çağırır. Musiqini dünya nemətlərinin ən yaxşılarından hesab edən şair musiqi məclislərini ariflər yığıncağı, onu başa düşməyənləri isə daş adlandırır. Şairə görə musiqini düzgün başa düşmək, mənasını bilmək üçün gözüaçıq, yüksək zövq sahibi olub, çalğıdan həzz almağı bacarmaq lazımdır. Şairə görə musiqidən ləzzət ala bilməyən adamın daşdan, cansız əşyadan heç bir fərqi yoxdur.

Aşıq Ələsgərin həyat və yaradıcılığı (1821-1926).

A.Ələsgər aşıq şeirinin ən ustad sənətkarı, Aşıq Alının şagirdi olub. Onun yaradıcılığı azərbaycan aşıq şeirini həm məzmun, həm də sənətkarlıq baxımından yeni mərhələyə çatdırmışdır. A.Ələsgər dodaqdəyməz, dildönməz kimi aşıq şeiri nümunələri ilə ədəbiyyatımızı zənginləşdirmişdir.

Göyçə mahalından olan Aşıq Ələsgərin atası Məhəmməd şair təbiətli insan idi. Ələsgər 14 yaşında ikən bir varlıya nöker olur, onun qızı Səhnəbanuya vurulur. Qızı əmisi oğluna verdikləri üçün Ələsgər oradan uzaqlaşır. Atası onu Aşıq Alıya şagird verir. A.Ələsgər tezliklə el arasında şöhrət tapır, özü də şagird yetişdirməyə başlayır. Ələsgər 40 yaşında ikən Anaxanımla evlənir. Oğlu Bəşirin Ələsgərin xalası oğlunu bilmədən güllə ilə vurması, eyni zamanda, erməni qırğınları Ələsgərin həyatına mənfi təsir göstərmişdir.

Yaradıcılığı. A.Ələsgərin şeyrlərini mövzusunə görə 5 qismə bölmək olar:

1. Məhəbbətin tərənnümü haqqında; 2. Gözəlin tərifinə aid; 3. Vətənin təbii gözəlliklərinin təsvirinə aid; 4. Dövrün ictimai eybəcərliklərinin tənqidinə aid; 5. Əxlaqi – tərbiyəvi mövzuda.

Yaradıcılığının əsasını qoşmalar təşkil edir. Ələsgərin *məhəbbət mövzusunda* yazdığı şeyrlərə “*Gedibdi*”, “*Dönübdü*”, “*Öldürür*”, “*Sana qurban*” və s. aiddir. *Gözəlin vəsfinə* aid şeyrləri: “*Güləndam*”, “*Güllü*”, “*Telli*”, “*Gülpəri*”, “*Ceyran*”, “*Maral*”, “*Müşgünaz*” və s. Onun *təbiət gözəlliklərinin təsvirinə* aid 2 “*Dağlar*”, “*Yaylaq*” qoşmaları vardır. *İctimai mövzuda* yazdığı “*Görmədim*”, “*Çıxıbdı*”, “*Mollalar*” şeyrlərində Azərbaycan kəndinin ağır vəziyyəti təsvir olunur.

A.Ələsgər *təcnisləri* ilə də məşhurdur: “*Ay üzə-üzə*”, “*A yana-yana*”, “*Çataçat*”, “*Narın üz*”, “*Ayağa Qarqar*” və s.

“*Çataçat*” *rədifli dodaqdəyməzində* qoşadodaq *m, p, b* samitləri işlənmişdir.

El yeridi, yalqız qaldı səhrada,

Çək əstərin, çal çatağın çataçat,

Hərcayılar səni saldı irəğə

Həsrət əlin yar əlinə çata-çat!

O, *ustadnamələrdən* də geniş istifadə edib.

“Çıxıbdı” qoşması. İctimai mövzuda yazdığı bu şeirdə sənətkarın öz zəmanəsində gördüyü ədalətsizliklər əks olunur. *Ay həzarat, gəlim sizə söyləyim* *İnsaflar azalıb, mürvət gödəlib,*
Bu dünyanın xəyanatı çıxıbdı. *Qazıların mazarratı çıxıbdı.*

Xalqa müraciətlə başlanan qoşmada dünyada xəyanətin çoxaldığı, insanlar arasında insafın, mərhəmətin azaldığı haqda məlumat verilir. Səhərdən axşama kimi soyuqda işləyən adamların əlini saxta vurur, amma ruzuları artmır, çünki onların əməyi istismar olunur, zəhmətləri düzgün qiymətləndirilmir.

Sonrakı bəndlərdə qoçuların, quldurların fəqirlər üzərindəki zorakılığı, hərcmərclik, gücsüzlərin təhqir olunması, alçaldılması tənqid olunur. Hökumət məmurları, pristav və naçalnik də zəhmətkeş insanların hüquqlarını müdafiə etməli olduqları halda, zorakılıq edir, eldən xərac yığır, verə bilməyənləri isə qamçı ilə döyüdürlər.

Şeirdə ictimai bərabərsizlik, varlı-kasıb münasibətləri əks olunur. Ağalar, bəylər havalı gəzir, amma nökrər ömrü boyu qan-tər içində çalışır, kattalar isə kəndlilərin qazandıqlarına sahib olurlar.

“Dağlar” qoşması (2). Bu qoşmalardan birində vətən dağlarının ayrı-ayrı fəsilərdəki görünüşü təsvir olunur. Baharda dağlar güllü-çiçəklili olur, onun çeşmələrindən həyat, dirilik suyu axır. Bu zaman hamı sevinir, şadlıq edir:

Bahar fəsli, yaz ayları gələndə
Süsənli, sünbüllü, lalalı dağlar

Yoxsulu, ərbabı, şahı, gədanı,
Tutmaz bir-birindən aralı dağlar.

Aylar keçdikcə dağların təbiəti, görkəmi dəyişir; yayın əvvəlində xana, sonunda isə yetkin bostana bənzəyir. Payızda dağlar çiskinə, dumana bürünür, qışda isə ağ xalatını geyinir. Şeirdə dağlar təkcə süsən-sünbülünə, lalə-nərgizinə görə deyil, əzəmətli, vüqarlı, ədalətli olmasına görə də heyranedicidir. Dağlar varlı, kasıbı bir-birindən ayırmır, hamını bir gözlə görür.

İkinci “Dağlar” rədifli qoşması birincidən fərqli olaraq güclü bir nisgil, təəssüf əhval-ruhiyyəsini əks etdirir. Əsrin əvvəllərində torpaq iddiasına düşən ermənilərin güclü soyqırımına məruz qalan Göyçə eli ətraf rayonlara səpələnir. 2 ilə yaxın Kəlbəcərdə qalan A.Ələsgər ara səngiyəndən sonra doğulduğu yerlərə qayıdır. *Hanı mən gördüyüm qurğu-busatlar?*

Dərməndlər görsə, tez bağı çatlar.

Mələşmir sürülər, kişnəmir atlar,
Niyə pərişandır halların, dağlar?!

Dağlarda sürüləri, ilxıları, yaylayan elləri, buxağına gül sancan gözəlləri görməyən şairin gözlərini dolduran bir də odur ki, igidlər məskəni olan dağlar indi boş qalıb, orada kişi nərəsi eşidilmir, ağır məclislər qurulmur.

“Görmədim” qoşmasında aşığın cəmiyyət üzvlərinin hamısında görmək istədiyi, lakin bir çoxunda görə bilmədiyi keyfiyyətlər sadalanır: *Bifəvanın, müxənnətin, nakəsin,*

Doğru sözün, düz ilqarın görmədim.

Namərdin dünyada çox çəkdim bəhsin,

Namusun, qeyrətin, arın görmədim.

Şairə görə vəfasız, etibarsız adamlarda doğruluq və düzlük görmək mümkün deyil. Namərdlərdə namus, qeyrət axtarmaq əbəsdir. Söyüd ağacından salınan bağa çəkilən zəhmət hədəf olduğu kimi, namərdlə dostluq etmək, ondan ötrü əzab-əziyyətə qatlaşmaq da əhəmiyyətsizdir. O, söyüddən saldığı bağdan heç bir meyvə götürmədiyi kimi, özünə dost etdiyi namərddən də heç bir xeyir görə bilməyib. Lirik qəhrəmanı ağrıdan amillərdən biri də onun aldanışıdır. Lirik qəhrəman nəfsə uyaraq hər yetəni xan bilib, faydasız kolları gülüstan kimi bəsləyib, vəfasız, unutulmuş insanların qayğısını, zəhmətini çəkib, əvəzində isə yenə cəfa, əzab-əziyyət görüb. Lirik qəhrəman sevdiyi gözəlin əslinə-soyuna yetmədən ona vurulmuş, sonra bilmişdir ki, kamalı dərin deyilmiş.

Sonda lirik qəhrəman bütün insanlara müraciət edərək, onları bilikli, elimli olmağa, doğru danışmağa çağırır. O, həmçinin bəylərdə ədalət, ruhanilərdə düzlük görmədiyini söyləyir.

Ələsgər, elmində olma nabaləd,

Doğru söylə, sözün çıxmasının qələt.

Şahiddə iman yox, bəydə ədalət

Alimin də düz bazarın görmədim.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatı.

Azərbaycan müəllimlərinin 1906 və 1907-ci illərdə birinci və ikinci qurultaylarının çağırılması və bu qurultaylarda dövrün ən aktual maarif məsələlərinin müzakirəyə çıxarılması mühüm hadisə idi. Milli məktəblərin artması, ana dilində dərsliklərin hazırlanması, müəllim hazırlığı, qızların təhsilə cəlb olunması kimi məsələlər milli mədəniyyət şüurunun oyanışına, özünüdərk proseslərinin dərinləşməsinə xidmət edirdi.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda müxtəlif ədəbi və siyasi istiqamətləri təmsil edən mətbuat orqanlarının yaranması ümummilli inkişafa ciddi təsir göstərirdi. **Tiflisdə** “Şərqi-Rus” və “Molla Nəsrəddin”, **Bakıda** “Həyat”, “Füyuzat”, “İrşad”, “Şəlalə”, “Sədayi-həqq”, “Açıq söz”, “Kəlniyyət”, “Zənbur”, “Rəhbər”, “Bəhlul”, “Dəbistan”, “Məktəb”, **Təbrizdə** “Azərbaycan”, **İrəvanda** “Leylak” və s. kimi mətbuat orqanlarının meydana gəlməsi ədəbi-ictimai fikrin inkişafına, milli-mədəni oyanışa, ədəbi-mədəni dirçəlişə təkan verirdi.

1906-cı ildə **Tiflisdə** yaranmış “Molla Nəsrəddin” jurnalının baş redaktoru **C.Məmmədquluzadə** özünü molla-nəsrəddinçilərin “ağsaqqal yoldaşı” adlandırırırdı. *M.Ə.Sabir, Ö.F.Nemanzadə, M.S.Ordubadı, Əli Nəzmi, Əliqulu Qəmküsar, Ə.Haqverdiyev, Mirzəli Möcüz*, rəssamlardan – *Oskar Şimerling, Əzim Əzimzadə* və b. “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin nümayəndələridir. Bu məktəb **tənqidi realizm** ədəbi cərəyanını yaradır.

Ə.Haqverdiyev “Xortdanın cəhənnəm məktublari” povesti, “Mirzə Səfər”, “Şeyx Şəban”, “Bomba”, “Həmşəri pasportu” hekayələri, “Dağılan tifaq”, “Bəxtsiz cavan”, “Pəri cadu” faciələri, “Ağa Məhəmməd şah Qacar” tarixi faciəsi ilə Azərbaycan ədəbiyyatında özünəməxsus bir iz qoyur.

N.Nərimanov, S.S.Axundov, Sultanməcid Qənizadə, Rəşid bəy Əfəndiyev və b. maarifçi realizmin nümayəndələridirlər.

Mirzəli Möcüzün “Molla Nəsrəddin” jurnalında “Hamamlarımız”, “Olsun gərək”, “Prussiya şahı”, “Şah Firəngistandadır”, “Nikolay” tənqidi şeirləri çap olunur.

XX əsrin əvvəllərində realizmlə yanaşı yaranan romantizm ədəbi cərəyanının nümayəndələri həyatı xəyala və arzuya uyğun şəkildə ifadə etməyə üstünlük verirdilər. **Romantizm** ədəbi cərəyanını *H.Cavid, M.Hadi, Əli bəy Hüseynzadə, A.Səhhət, A.Şaiq* və b. təmsil edirdilər.

Əli bəy Hüseynzadənin redaktorluğu ilə 1906-1907-ci illərdə **Bakıda** nəşr olunan “Füyuzat” jurnalı türkçülük və islamçılıq ideyalarının, ictimai-mədəni tərəqqiyə çağırış, avropalaşmaq – müasirləşmək meyllərinin əsas tribunası olmuşdur. **Z.Tağıyev** jurnala maliyyə dəstəyi göstərmişdir. Ə.Hüseynzadənin “Yurd qayğısı”, “Kələbək”, “Arslan ağzı”, “Hali Vətən” şeirləri vardır.

Ədəbi tənqid və **ədəbiyyatşünaslıq** sahəsində fəaliyyət göstərən **Abdulla Sur** və **Seyid Hüseyn** mətbuatda klassik və müasir Azərbaycan ədəbiyyatı haqqında məqalələr yazmışlar.

XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan **ədəbiyyatşünaslığının** ən görkəmli nümayəndəsi olan **Firudun bəy Köçərlinin** Azərbaycan folkloruna dair topladığı materiallar “Balalara hədiyyə” kitabı vasitəsilə oxuculara çatdırılır. Onun qədim dövrlərdən XX əsrə qədərki dövrün ədəbiyyatından bəhs edən “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları” adlı 3 cildli kitabı da var.

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatını müxtəlif ictimai-siyasi səbəblərlə bağlı xarici ölkələrdə yaşamağa məcbur olan yaradıcı qüvvələr yaratmışlar. Əsirlük və sürgünlük, Rusiya müstəmləkəçiliyinə qarşı əks mövqedə dayanmaq mühacirət ədəbiyyatının yaranma səbəbləridir.

Ə.Hüseynzadə, Əhmədbəy Ağaoğlu, M.Rəsulzadə, A.İldırım, Qurban Səid və b. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının nümayəndələridir.

Qurban Səid “Məhəbbət və neft”, “Manuela” povesti, “Altuntac”, “Sevgidən bixəbər kişi”, “Əli və Nino” romanlarının müəllifidir.

Azərbaycan ədəbiyyatının inkişaf yolu.

Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi Azərbaycan xalqının tarixi qədər qədim, azərbaycanlıların mənəviyyəti qədər zəngindir. Dünya ədəbiyyatının şah əsərlərindən biri sayılan “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun yaranması ilə Azərbaycan ədəbiyyatı öz ideya-bədii inkişaf istiqamətlərini, yaxud prinsiplərini müəyyənləşdirdi.

Azərbaycan türklərinin islam dinini qəbul etdikləri ilk əsrlərdə ədəbiyyata islam ideologiyasının birbaşa təsiri; ərəbcə, farsca yazmağa meyllilik tamamilə təbii idi. N.Gəncəvi “Xəmsə”sinin meydana gəlməsi milli bədii-ictimai tənqidi tarixi marağından irəli gəlirdi.

Qədim dövrdən fərqli olaraq Orta dövr Azərbaycan ədəbiyyatında türk islam sufizmi özünü daha qabarıq şəkildə göstərir. Nəsimidən Füzuliyə qədər davam edən bu dövrdə insana, onun daxili aləminə maraq güclənir. Lirik-fəlsəfi düşüncələr, fərdi hislərin tüğyanı, insanın ilahiləşdirilməsi və s. ənənəyə çevrilir.

Azərbaycan ədəbiyyatının tarixində Yeni dövr Milli İntibahla başlayır. Xalq yaradıcılığının qarşısızalmaz bir vüsətlə yüksəlişi, ədəbiyyata canlı, həyat eşqi ilə dolu, fərdi xüsusiyyətləri ilə seçilən qəhrəmanların gətirilməsi Milli İntibahın təzahürü idi. Bu dövrdə “Koroğlu” kimi xalq yaradıcılığı nümunəsi meydana çıxır, şifahi ədəbiyyat yazılı ədəbiyyata əsaslı təsir edir, ictimai-siyasi proseslərlə ədəbi prosesin məzmunca səsleşməsi özünü göstərirdi. Milli İntibahın əsas göstəricilərindən biri də ana dilində yaranan ədəbiyyatın daha zəngin, kütləvi olması idi.

Yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatında aparıcı istiqamət müasirlik, onun ən parlaq təzahürü isə söz sənətində get-gedə güclənən tənqidi ruh idi. M.V.Vidadi və M.P.Vaqifin ictimai kədəri tədrisən Q.Zakirin, M.F.Axundzadənin, S.Ə.Şirvaninin cəmiyyətə tənqidi münasibətini formalaşdırdı. XX əsrin əvvəllərində isə “Molla Nəsrəddin” məktəbinin timsalında Azərbaycan ədəbiyyatı tənqidi realizmin ən parlaq nümunələrini verdi.

Realistlər daha çox müasirliyə, romantiklər isə ya türkçülüyə, ya da islamçılığa meyl edirdilər. XIX əsrin əvvəllərindən Azərbaycanın 2 hissəyə: Şimala və Cənuba bölünməsi, Azərbaycanın şimalında Qərb, cənubunda isə Şərq mədəniyyətinin üstünlüyünə, xalqın ictimai-ədəbi həyatında fərqlərin yaranmasına səbəb oldu.

Azərbaycan ədəbiyyatının Ən yeni dövrü Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti illərində milli demokratik ideyaların təşəkkül tapıb formalaşması ilə başladı. C.Cabbarlı, S.Vurğun, M.Şəhriyar, R.Rza kimi sənətkarlar ədəbiyyata yeni mövzular, ideyalar, formalar gətirdilər, başlıcası isə azərbaycançılıq məfkurəsini formalaşdırdılar.

B.Vahabzadə, İ.Şıxlı, M.Araz, N.Həsənzadə, Anar yalnız qüdrətli söz sənətkarları deyil, həm də milli azadlığın ideoloqları olmuşlar.

Cəlil Məmmədquluzadənin həyat və yaradıcılığı (1869-1932).

Yaradıcılığa 1889-cu ildə yazdığı mənzum alleqorik dram əsəri olan “Çay dəstgahı” əsəri ilə başlayır. Nehrəmdə müəllimlik etdiyi dövrdə “Kişmiş oyunu”(1892) , “Danabaş kəndinin məktəbi”pyeslərini, “Danabaş kəndini əhvalatları”(1894) povestini tamamlayır.

Hekayələri: *“Poçt qutusu”, “Usta Zeynal”, “Saqqallı uşaq”, “Quzu”, “Nigarançılıq”, “Konsulun arvadı”, “Proletar şairi”, “Zırrama”, “Oğru inək”, “Qurbanəli bəy”, “Bəlkə də qaytardılar”, “Şəhər və kənd”, “Şərq fakültəsi”* və s.

Dram əsərləri: *“Çay dəstgahı”, “Ölülər”, “Kamança”, “Anamın kitabı”, “Danabaş kəndinin məktəbi”, “Dəli yığıncağı”*.

Publisistikası. C.Məmmədquluzadə Azərbaycan satirik publisistikasının yaradıcısıdır. Onun *“Sizi deyib gəlmişəm”, “Necə qan ağlamasın”, “Niyə məni döyürsünüz”, “Millət”, “Qondarma bəylər”, “Yer yoxdur”*(bu məqalələrdə ifadə olunan mətləblər və ideyalar zamanın sözü səviyyəsində səslənir), *“Azərbaycan”*(milli oyanış və siyasi intibah dövrünün həqiqi bədii manifestidir.), *“Təzə partilər”, “Azadəyi-vicdan”, “Xoşbəxtlik”, “Firqələr davası”*(bu məqalələrdə Azərbaycan cəmiyyətində çoxpartiyalı sistem, insan haqları, konstitusiya hüquqları, demokratik seçki kimi məsələlər haqqında yetkin qənaətlər ifadə olunmuşdur.), *“Cümhuriyyət”*(məqalədə respublika tipli müstəqil dövlət qurmaq uğrunda səy göstərməyi zəruri saymışdır) və s. məqalələri vardır.

Həyatı. Yazıçı, publisist, ictimai xadim olan C.Məmmədquluzadə Naxçıvanda anadan olmuşdur. Onun mollaxanada oxuması ərəb, fars dillərini öyrənməsinə, Şərqi tarixi və ədəbiyyatı haqqında ilkin məlumatlar əldə etməsinə müsbət təsir göstərmişdir. Sonra Naxçıvandakı 3 sinifli məktəbdə dünyəvi elmlərə yiyələnmişdir. Qori müəllimlər seminariyasında müxtəlif millətlərdən olan, eləcə də, azərbaycanlı müəllimlərinin ədəbi-maarifçi görüşlərindən faydalanmışdır. Seminariyanı bitirdikdən sonra 1887-ci ildə İrəvan quberniyasının Uluxanlı kənd ibtidai məktəbində müəllimlik edir. Xalq arasında savadlı müəllim kimi tanınan Cəlil daha sonra Nehrəm kənd məktəbində fəaliyyətini davam etdirir. Burada qızları təhsilə cəlb etməsi, diyarşünaslıq muzeyi yaratması və s. onun nüfuzunu daha da artırır. Yerli həvəskarlarla Naxçıvanda teatr tamaşaları da hazırlayıb göstərirdi.

1903-cü ildə Cəlil Tiflisdə nəşr olunan “Şərqi-Rus” qəzetində əməkdaşlıq etmiş, bir çox hekayələri, məqalələri, tərcümələri bu qəzetdə dərc etdirmişdir.

1906-cı ildə ədibin redaktorluğu ilə nəşr olunan “Molla Nəsrəddin” jurnalı müsəlman Şərqi, xüsusilə Azərbaycanın milli oyanışı və dirçəlişində mühüm rol oynamışdır.

Cəlil məşhur Qarabağ xanı Əhməd bəy Cavanşirin qızı, tanınmış ziyalı Həmidə xanımla evlənir.

Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurulmasını C.Məmmədquluzadə hərarətlə qarşılamışdır. Buna səbəb özünü fəhlə-kəndli dövləti adlandıran yeni hökumətin məramı ilə yazıçının niyyətlərinin bir çoxunun üst-üstə düşməsi idi. Lakin ədibin ümid və inam dövrü uzun sürmədi. Belə ki, Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin 9 aprel 1929-cu il tarixli plenumunda, din əleyhinə oxunaqlı, kütləvi, ucuz jurnal kimi təqdim olunan “Molla Nəsrəddin” jurnalını Mübariz Allahsızlar İttifaqının orqanı adlandırılması baş redaktoru dərinədən sarsıtdı. C.Məmmədquluzadəni isə “Azərbaycan dilini korlayan yazıçı” kimi damğalamışdılar. Digər əməkdaşları isə “siyasi cəhətdən geri qalmış, bisavad adamlar” adlandırmışlar. Jurnalın “şəkil, bədii, ictimai cəhətdən dəyişdirilməsi” tələbi irəli sürülür. Buna görə yazıçı 1931-ci ildə baş redaktorluq vəzifəsindən imtina edir. 1932-ci ildə Bakıda vəfat etmiş, Fəxri xiyabanda dəfn edilmişdir.

“Anamın kitabı”(1920) əsərinin məzmunu və təhlili.

Ədəbiyyatımızda milli istiqlala, azərbaycançılıq əqidəsinə və düşüncəsinə həsr olunmuş dram əsəridir. Milli müstəqillik və birlik, soykəkə bağlılıq, milli ideologiya və istiqlal uğrunda mübarizə kimi məsələlər pyesin əsas mövzu və ideologiyasını təşkil edir.

Əsərdə xalq, vətən, ziyalı məsələsi ön plandadır. *Mirzə Əbdüləzimin* övladları olan ruspərəst Rüstəm bəy, iranpərəst Mirzə Məhəmmədəli, osmanlıpərəst Səməd Vahid üçün Vətən və Ana kimi anlayışlar mənasını itirmişdir. Yazıçı belə müqəddəs amalların itirildiyi şəraitdə insanın düçar olduğu daxili boşluğu, mənəvi aşınmanı, ictimai iflası canlı şəkildə təqdim edir. Yazıçı qardaşları xarakterlərinə, geyimlərinə, danışqları və davranışlarına görə fərqləndirmişdir.

Yazıçı göstərir ki, ayrı-ayrı əqidələrə qulluq edən bu qardaşları nəinki mənsub olduqları millətin vəziyyəti, ehtiyacları düşündürmür, hətta onlar öz anaları və bacılarına qarşı da çox etinasızdırlar. Acların ehtiyacları və şikayətləri qardaşları qətiyyənlə narahat etmir. *Rüstəm bəy* üçün rus-slavyan lüğəti hazırlamaqdan, *Mirzə Məhəmmədəli* üçün ayın və günün tutulmasına dair dərslər verməkdən, *Səməd Vahidə* görə elmi qafiyə ilə məşğul olmaqdan və Osmanlı şivəsində şeirlər yazmaqdan başqa hər şey puç və boşdur.

Özgə məmləkətlərdə təhsil və tərbiyə almış övladlarını birliyə, qarşılıqlı anlaşmaya dəvət etmək istəyən *Zəhrabəyim ananın* səyləri heç bir fayda vermir. Ana övladlarının özgə millətlərə xidmət etməsinə, ayrı düşməsinə, ortağ məxrəcə gələ bilməmələrinə dözə bilmir.

C.Məmmədquluzadə xalq, milli birlik, Vətən motivlərini əsərdəki *Zəhrabəyim ananın*, qızı Gülbaharın, habelə *Qənbər, Qurban, Zaman* kimi çobanların vasitəsilə mənalandırır.

Əbdüləzim bəyin övladlarından yalnız *Gülbahar* Vətənə, doğma xalqa sadıqdır. Qardaşlarını doğru yola, milli birliyə qovuşdurmaq səyləri, səmimi münasibətləri onun həqiqi bir vətənpərvər azərbaycanlı qızı olduğunu təsdiqləyir. Qardaşlar arasında ixtilafın yarandığını görə Gülbahar qardaşların bir-birinə yadlaşmasında rolu olan kitabları yandırır. Təkcə bir kitab qaldı, bu da ananın kitabı. Kitabdən atalarının vəsiyyətini oxudu: “*Mənim də balalarımın dünyada hər yanı gəzib dolansalar da, genə əvvəl-axır onlar Zəhranın ətrafında gərək dolanalar*”.

Mirzə Ələkbər Sabirin həyat və yaradıcılığı (1862-1911).

Şamaxıda anadan olmuş Sabir kiçik yaşlarında (8 yaş) mollaxanada ərəb, fars dillərini öyrənmiş, Şərq ədəbiyyatı nümunələri ilə tanış olmuşdur. Lakin mollaxanada qoyulan sərt cəza rejimi, tədris üsulları Sabiri razı salmırdı. Təxminən 10-11 yaşında yazdığı “Tutdum orucu irəmazanda” şeiri (Qaldı iki gözüm qazanda, Mollam da döyür yazı yazanda) onun kiçik yaşlarından valideynləri tərəfindən oruc tutmaq, namaz qılmağa məcbur edilməsi, “Quran”ı oxuyub qurtarmamış yazı yazdığı üçün molla tərəfindən döyülməsindən bəhs edir.

12 yaşında ikən Sabir S.Ə.Şirvaninin dərslər dediyi Şamaxı quberniya məktəbində dünyəvi elmləri öyrənmiş, klassik ədəbiyyatı mütaliə etmişdir. Sonra atası onu təhsildən ayıraraq öz dükənində işlədir. Atası onun şeir dəftərini cırsa da, Sabir bu yoldan çəkinmir.

1885-ci ildə Şərq ölkələrinə səyahət edən Sabir üçün İranın Səbzivar, Nişapur, Xorasan, Həmədan, Buxara, Səmərqənd, Kərbəlada müşahidə etdiyi hadisələr, zavallı insanlar, görüşdüyü ziyalılar böyük həyat və sənət məktəbi rolunu oynamışdır. Səfərdən qayıdıandan sonra Billurnisə ilə evlənir, 8 qızı, 1 oğlu olur. 1902-ci ildə Şamaxıda baş vermiş zəlzələ Sabirin də ailəsini evsiz qoyur. A.Səhhətin Şamaxıya qayıtması Sabirin yaradıcılıqla daha çox məşğul olmasına səbəb oldu. Onun F.Köçərli və H.Zərdabi ilə tanışlığı ədəbi dünyagörüşünün zənginləşməsinə müsbət təsir göstərir. M.Ə.Sabirin şeirləri “Şərqi-Rus”, “Həyat”, “Molla Nəsrəddin” jurnallarında dərc olunur.

1908-ci ildə imtahan vermiş Sabir Qafqaz Şeyxülislam tərəfindən imzalanmış ana dili və şəriət müəllimi diplomu almışdır. Bundan az sonra Sabirin Şamaxıda açdığı “Ümid” adlı məktəbdə təx. 60 şagirdə ana dili və şəriət dərsləri ilə yanaşı, hesab, coğrafiya, təbiət elmlərini öyrənmək imkanı yaranmışdır. Lakin qara qüvvələr məktəbin fəaliyyətinə maneəçilik törətdilər.

1910-cu ildə Bakıya gələn Sabir “Zənbur” jurnalında, Balaxanı məktəbində çalışmış, “Həqiqət” və “Günəş” qəzetlərinin “Palanduz” adlı həftəlik səhifəsində “Çuvalduz” və “Nizədar” imzaları ilə şeirlər dərc etmişdir. Balaxanıda neft fəhlələrinin ağır həyatı və məişəti ilə maraqlanmışdır.

Qarqıyər xəstəliyinə tutulan şair Tiflisdə Mirzə Cəlilin evində müalicə olunmuşdur. Əməliyyat olmaq istəmədiyi üçün Şamaxıya qayıdır və 1911-ci ildə vəfat edir, “Yeddi günbəz” qəbristanlığında dəfn olunmuşdur.

Yaradıcılığa Şirvaninin məktəbində oxuduğu zaman başlamış, ilk şeirlərini Füzuli, Sədi, Firdovsi kimi klassiklərin təsiri ilə yazmışdır. O, dini mərsiyələr, lirik şeirlər, satiralar yazmış, tərcüməçiliklə məşğul olmuşdur. Sabirin lirik şeirlərini 3 qismə ayırmaq olar: 1. Klassik üslubda yazılmış qəzəllər, 2. İctimai-siyasi şeirlər, 3. Uşaq şeiri nümunələri.

Qəzəllərdə klassiklərin və S.Ə.Şirvaninin təsiri hiss olunur. **“Fəxriyyə”** adlı şeiri xalqın və vətənin taleyinə həsr olunub. **“Ruhum”** şeirində şair özünün xoşbəxtliyini azadlıqda gördüyünü yazır. Bildirir ki, ancaq azadlıq olan yerdə həqiqi insanlıqdan söhbət gedə bilər.

Uşaq şeirləri: **“Uşaq və buz”, “Yaz günləri”, “Cütçü”, “Yalançı çoban”.**

Sabir Firdovsinin “Şahnamə” dastanının bir parçasını, İ.A.Krıllovun “Qarğa və tülkü” təmsilini dilimizə tərcümə edib.

Sabir Azərbaycan satirik şeirinin ən qüdrətli yaradıcısıdır. Sabirin satiralarında zəhmətkeşlərin ağır həyatı, ölkəni bürüyən aclıq və səfalət təsvir olunur, hökumətin xalqın qayğısına qalmadığını göstərir: **“Əkinçi”, “Dilançı”, “Ağlaşma”, “Bizə nə”** və s.

“Kim nə deyər”, “İntelligent”, “Ürəfa marşı” satiralarında öz əməllərini qoçaqlıq sayan, öz ana dillərini, müsəlman qadınlarını bəyənməyən nadanları, vətən qeyrəti çəkmədən günlərini kef məclislərində keçirən kəslər tənqid olunur.

“Ayılma”, “Bizə nə”, “Qoyma, gəldi”, “Adəmi adəm eyləyən paradır” və s. satiralarında cəhalət və gerilikdən, pulun hökmranlığından bəhs olunur.

“Uşaqdır”, “Uçitellər”, “Oxutmuram, əl çəkin” və s. satiralarında elmsizliyin, savadsızlığın bəlaları, təhsilin və məktəbin düşmənlərinin ifşası məsələlərindən bəhs olunur.

“Daş qəbli insanları neylərdin, ilahi” satirasında zalımlığa, haqsızlığa qarşı çıxdığını ifadə edir. M.Ə.Sabirin şeirləri **“Hophopnamə”** adı ilə nəşr olunur.

“Səttərxana” şeirinin məzmunu və təhlili. Sabir yaradıcılığında milli-azadlıq hərəkatı, xüsusən Cənubi Azərbaycanda baş vermiş Məşrutə inqilabı xüsusi yer tutur. Bu mövzuda onun 1908-ci ildə “Molla Nəsrəddin” jurnalında çap olunan “Səttərxana” şeiri xüsusi yer tutur. Şeir Məşrutə inqilabının, milli azadlıq hərəkatının rəhbəri Səttərxana həsr olunub. Səttərxan Qarabağ mahalından çıxmış, şah rejiminə qarşı mübarizə aparan fədai dəstələrinə başçılıq edən qəhrəman, Təbriz inqilabçılarının rəhbəri idi. Şah qoşunlarını Təbrizdən qovduqdan sonra onun nüfuzu daha da artırı.

Şeir satirik deyil, ictimai lirika üslubunda yazılmışdır. Sabir şeiri hiss və həyəcanları haqqında coşğun sözlərlə başlayır. Şair oxucusuna çatdırır ki, mənim bu həyəcanlarım, coşğunluğum sənə təəccüblü gəlməsin. Sevincimin, həyəcanlarımın səbəbi isə azadlığa olan sonsuz məhəbbətimin coşması, zülm və istibdada qarşı çıxmış qəhrəmanların mərdliyinə şahid olmağımdır. Şair yazır ki, Səttərxanın “vətən namusu” yolunda göstərdiyi rəşadət təkcə İran şahını deyil, bütün dünyanı “mat” qoymuşdur. Şair Səttərxan və onun cənublu silahdaşlarının xidmətlərinin islam dünyası, geniş mənada insanlıq üçün böyük əhəmiyyətə malik olduğunu xüsusi vurğulayır.

Şeir əruz vəzninin rəməl bəhrində yazılmışdır. Əruzun tələbinə uyğun olaraq şeirdə bir sıra ərəb-fars sözləri və ifadələri işlənmişdir. “Səttərxana” şeiri xalq arasında, döyüş səngərlərində nəğmə kimi oxunmuşdur. Beləliklə, “Səttərxana” şeiri milli-azadlıq hərəkatının himnə çevrilmişdir.

Ən yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin mövcud olduğu illərdə ədəbiyyatda türkçülük, cumhuriyyətçilik, milli dövlətçilik ideyaları, vətənpərvərlik hisləri təbliğ edilirdi. F.Köçərli, H.Cavid, C.Cabbarlı, Ə.Cavad, Ü.Hacıbəyli, A.Şaiq, Y.V.Çəmənəminli, M.Ə.Rəsulzadə kimi sənətkarların əsərlərində Azərbaycanın milli varlığının təsdiqi uğrunda mübarizə ön plana çıxmışdır.

1920-ci il Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra ölkədə ideoloji ovqat dəyişməyə başladı. Bu dövrdə ədəbiyyat öz milli inkişafının yeni bir mərhələsinə yüksələ bilmişdi. C.Məmmədquluzadə, H.Cavid, N.Vəzirov, S.S.Axundov, Ə.Haqverdiyev, Y.V.Çəmənəminli, C.Cabbarlı, Ü.Hacıbəyov, N.Nərimanov, M.Ə.Rəsulzadə kimi yazıçı və publisistlər yaradıcılıqları ilə ədəbiyyatda realizmin daha da dərinləşməsinə, zənginləşməsinə əhəmiyyətli təsir göstərmişdilər.

Azərbaycan Sovet ədəbiyyatı qanlı mübarizələr, günahsız qurbanlar hesabına qərarlaşdı. **H.Cavid, S.Mümtaz, Ə.Nazim, B.Çobanzadə, M.Müşfiq** və başqaları *sovet rejiminin qurbanlarına* çevrildilər.

30-cu illərdə **poeziya** öz inkişafının yüksək mərhələsinə qalxmışdı. II Dünya müharibəsi illərində şairlər faşizmi tənqid edir, əsgərləri qələbəyə ruhlandırır dılar. 50-ci illərdə şairlər Azərbaycan tarixini, təbii gözəllikləri, vətənpərvərlik hislərini əsərlərində tərənnüm edirdilər. Poeziya sayəsində **“Çırpınırdı Qara dəniz”** şeirinin müəllifi **Ə.Cavad, S.Rüstəm, M.Rahim, M.Müşfiq, O.Sarıvəlli, S.Vurğun, Ə.Vahid, M.Dilbazi, Nigar Rəfibəyli** və başqalarının xidmətləri olmuşdur.

Ədəbiyyatın zənginliyi, həyatı gerçək və dolğun əks etdirmək səyləri **nəsr**də daha bariz şəkildə üzə çıxırdı. Aparıcı janr hekayə olsa da, eyni zamanda povestlər, romanlar, epopeyalar yaranırdı. **Seyid Hüseynin** *“Yeni həyat yollarında”*, *“İki həyat arasında”* hekayə kitabları, **M.S.Ordubadinin** *“Dumanlı Təbriz”*, *“Gizli Bakı”*, *“Qılinc və qələm”* romanları, **S.Rəhimovun** *“Saçlı”*, *“Şamo”* romanları, **M.C.Paşayevin** *“Bir gəncin manifesti”* romanı, **Y.V.Çəmənəminlinin** *“İki od arasında”* romanı milli ədəbi prosesdə əsaslı yerlərdən birini tutur.

Dramaturgiya mövcud ənənələri davam etdirməklə yanaşı, həm məzmun, həm də forma baxımından inkişaf edirdi. Bu sahədə **C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev, S.S.Axundov, H.Cavid, C.Cabbarlı, S.Vurğun** kimi artıq formalaşmış sənətkarlar fəaliyyət göstərirdi. Tarix və müasirlik dramaturgiyanın 2 əsas mövzunu təşkil edirdi. H.Cavid daha çox tarixi hadisə və şəxsiyyətləri mövzu və təsvir obyektini seçirdi.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının inkişafı **F.Köçərlinin** adı ilə bağlıdır. **Ədəbi tənqid** və **ədəbiyyatşünaslıq** sahəsində **S.Mümtaz, A.Musaxanlı, B.Çobanzadə, Hənəfi Zeynallının** xidmətləri danılmazdır.

Ədəbiyyat tarixinin inkişafında **Vəli Xuluflu, Hümmət Əlizadə, S.Mümtaz, Məmmədhüseyn Təhmasib, Həmid Araslı, M.C.Paşayev, Feyzulla Qasımzadənin** də rolu vardır.

Hüseyn Cavidin həyat və yaradıcılığı (1882-1941).

Hüseyn Molla Abdulla oğlu Rasizadə Naxçıvanda anadan olmuşdur. İlk təhsilini mollaxanada alan Hüseyn orada ərəb-fars dillərini öyrənmiş, Şərq tarixi və ədəbiyyatına dair biliklər əldə etmiş, sonra pedaqoq M.T.Sidqinin açdığı “Tərbiyə” məktəbinə daxil olmuşdur.

1905-1909-cu illərdə İstanbul Universitetinin ədəbiyyat şöbəsində əldə etdiyi nailiyyətlər onun həyatında mühüm mərhələ idi. Oranı bitirdikdən sonra Naxçıvanda, Tiflisdə müəllimlik edir. Bu dövrlərdə Hüseyn “Ana”, “Maral”, “Şeyx Sənan”, “Şeyda” pyeslərini, **“Keçmiş günlər”** adlı ilk şeir kitabını nəşr etdirir. İkinci şeir kitabı **“Bahar şəbnəmləri”** adlanır.

1918-ci ildə Müşkünaz xanımla evlənir. Bakıda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ədəbi birliyi olan “Yaşıl qələm” dərnəyinin üzvü olub. Hüseyn Müəllimlər İnstitutu və Bakı Teatr Texnikumunda dərs demişdir. Pyeslərinin müvəffəqiyyətlə tamaşaya qoyulması sənətkara şöhrət qazandırmışdır.

H.Cavid sifariş deyilən tələblərə məhəl qoymayan yazıçı idi. O, qəlbini riqqətə gətirən mövzuları qələmə almış, sovet rəhbərlərini vəsf edən şeirlər yazmamışdır. Buna görə Hüseyn daima ifşa olunur, heç bir əsas olmadan günahlandırılırdı. Cavidin şöhrətinə tab gətirməyənlərin siyasi ittihamlarından sonra 1937-ci ildə onu “xalq düşməni” damğası ilə Sibirə göndərirlər. 1941-ci ildə vəfat etmiş şairə 1956-cı ildə bəraət verilmişdir. H.Əliyevin səyi nəticəsində H.Cavidin cənazəsi Sibirdən vətənə gətirilmiş və Naxçıvanda torpağa tapşırılır.

Yaradıcılığı. İdealla varlıq arasındakı ziddiyyət, lirik-fəlsəfi düşüncələr Cavid şeirinin başlıca məzmununu təşkil edir. H.Cavid yaradıcılığa klassik üslubda yazılmış qəzəllərlə başladığı üçün fəaliyyətinin ilk dövründəki şeirlərinin dilində ərəb-fars söz və ifadələrinə rast gəlinir.

Şeirlərini həm əruz, həm də heca vəznlərində yazmış, qəzəllərində dünyəvi eşqi tərənnüm etmişdir. Zaman keçdikcə onun şeirlərində ictimai həyatın sahmsızlığından, ölkədə ədalətsizliyin baş alıb getməsindən doğan dərin bir kədər əks olunur. İlk şeirlərini **“Gülçin”** təxəllüsü ilə yazıb.

Təşbeh və metaforalar, eitet və təkrirlər, monoloq və dialoqlar Cavidin şeirlərində fikrin, mənanın qüvvətli və emosional vasitələrlə ifadəsinə xidmət edir. *“Sevinmə, gülmə, quzum”, “Məyus bir qəlbın fəryadı”, “Uyuyur”, “Məzlumlar üçün”, “Nəçin”* şeirləri monoloqlardan təşkil olunmuşdur. *“Öksüz Ənvər”, “Çiçək sevgisi”, “Qız məktəbində”* şeirləri dialoqlarla ifadə olunmuşdur.

Cavidin ilk **poemaları** lirik-romantik mövzudadır. Həyata və insanlara romantik münasibət bu poemaların əsas qayəsini təşkil edir. *“Bir ahi-məzlumanə”, “İştə bir divanədən bir xatirə”, “Hübuti-Adəm”* poemalarında lirik-romantik düşüncələr öz əksini tapıb.

“Azər” poemasını 1926-1928-ci illərdə Almaniyada müalicə olunarkən yazmışdır. Poema Cavidin Qərb və Şərqi, Azərbaycana baxışlarını ifadə edən sənət əsəridir. Qərb və Şərqi ölkələrinə səyahət edən Azər həmin ölkələrin fərqli xüsusiyyətləri haqqındakı düşüncələrinin sayəsində dünyanı, sivilizasiyaları sintez etmişdir. Azər real həyatdan alınmış bir bədii obrazdır. Azər şairin özünün proobrazıdır. Azərin Qərbə və Şərqi baxışları müəllifin şəxsi düşüncələrinin ifadəsidir. Azər həyata və cəmiyyətə yeni nəzərlərlə baxan, dünyada gedən prosesləri obyektiv dərk və təhlil etmək qabiliyyətinə malik olan yeni tipli bədii obrazdır. Mənsub olduğu xalqı və ölkəni mədəni millətlərin cərgəsində görmək arzusu onun səciyyəvi cəhətidir. Lirik-epik poema olan “Azər” poemasında dramatik ünsürlərdən də istifadə olunmuşdur.

H.Cavidə ədəbiyyat tarixində şöhrət qazandıran onun **“Ana”**(oğlunun qatilinin getməyinə icazə verən, böyük ürəyə sahib olan ana haqqında), **“Maral”**(yaşlı, dövlətli adama zorla ərə verilən qızın faciəsindən bəhs olunur), **“Şeyda”**(Bakı mətbəələrində güzəranlarını yaxşılaşdırmaq üçün sahibkarlara qarşı mübarizə aparan fəhlələrdən bəhs olunur), **“Şeyx Sənan”**(ərəb şeyxi Sənanla gürcü gözəli Xumarın nakam və uğursuz sevgisindən bəhs edir), **“Uçurum”**(Türkiyədən Parisə ixtisasını təkmilləşdirmək üçün gedib, orada əxlaqi-mənəvi iflasa uğrayan bəzi zəif iradəli ziyalılar tənqid olunur), **“Afət”**(nadanlıq və əyşəliyin səbəb olduğu qadın bədbəxtliyindən bəhs olunur), **“Peyğəmbər”, “Topal Teymur”**(Fateh Teymurlənglə Türkiyə sultanı İldırım Bəyaziddən bəhs olunur), **“Knyaz”**(xalqın taleyinə biganə qalan, sonda yoxsulluq içərisində ölən knyaz haqqında), **“Səyavuş”**(kəndlilərə həyan olan Turan şahzadəsindən bəhs olunur), **“Xəyyam”**(böyük İran filosofundan bəhs olunur), **“İblis”**(dünya müharibəsinin törətdiyi dəhşətlər haqqındadır) **dram əsərləridir.**

“İblis” əsərinin məzmunu və təhlili (1918).

Faciədə H.Cavid həm dünya müharibəsi kimi qlobal bir fəlakəti göstərir, həm də ümumi fəlakət içində ayrı-ayrı insanların taleyini, onların mənəviyyatını açıqlayırdı. Bu insanlardan biri də müharibəyə iblislərin, şər qüvvələrin dəhşətli oyunu, hakimiyyət hərislərinin varlanmaq istəyinin həyata keçirilməsi kimi baxan *Arifdir*. O, insanlığı iblisləri tanımağa, İblisə uymamağa çağırır. Onun dünya haqqında gözəl arzuları müharibənin sərt qaydaları qarşısında puç olur. Arif Allaha yalvarır ki, onu göylərə qaldırsın, yerdə insanların düşər olduğu zülm səhnələrini, acı fəryadlarını eşitməsin. Arif Allahın yerdəki bu cəhənnəm əzabı önündəki səbr və təmkininə məəttəl qalır. Bu cür duyğularla yaşayan Arif mühitin, qızıl, şərab və silahın pozucu təsiri ilə dəyişərək, bir zamanlar sevdiyi *Xavərin* və qardaşı *Vasifin* qatilinə çevrilir.

Orduda xidmət edən *Vasif* öz vəzifə borcuna sadıq olan qeyrətli bir zabit idi. Digər obrazlar – *Rəna, Elxan, İbn Yəmin*.

İblis əsərdə rəmzi səciyyə daşıyan, hadisələrin düynələnməsinə və açılmasına bilavasitə təsir göstərən surətdir. Cavidin məqsədi bu qeyri-real qüvvəni yox, insanların özlərinin arasında dolayan real mənfi qüvvələri ifşa etməkdir. Məqsəd İblisi lənətləyərək özləri iblislik edənlərin əsl simalarını açmaq, həm kiçik, həm də böyük miqyaslı cinayətlərin səbəbkarlarını göstərməkdir.

Əsərin sonunda İblis bildirir ki, dünyada baş verən müharibələrin ona heç bir aidiyyəti yoxdur. Qanlar tökən, evlər yıxan insanlar öz aralarında.

Mənsiz də əmin ol, sizə rəhbərlik edən var,

Qan püskürən, atəş savuran kinli krallar.

Şahlar, ulu xaqanlar, o çılğın dərəbəklər,

Altun və qadın düşkünü divanə bəbəklər.

Əsər ilk dəfə 1920-ci ildə Bakıda tamaşaya qoyulmuşdur.

“Oqtay Eloğlu” pyesinin məzmunu və təhlili.

Mühitə, zəmanəyə etiraz edən, mənəvi dəyərlərdən, milli teatr idealından, milli aktrisa arzusundan başqa heç nəyə baş əymək istəməyən *Oqtay* C.Cabbarlının ən işıqlı qəhrəmanlarından. Oqtay öz qarşısına böyük, həm də çətin bir vəzifə - Azərbaycan xalqının teatrını yaratmaq vəzifəsini qoymuşdur. Dostu *Səməd bəyin* ona rus teatrında çalışdığı təklif etməsi Oqtayı özündən çıxarır. Bildirir ki, başqalarında səhnə, mədəniyyət var, bizdə yoxdur; öz teatrımızı özümüz yaratmalıyıq.

Ağır və dözülməz maddi çətinliklər içərisində güzəran keçirən anası və bacısı ilə teatr arasında seçim edən Oqtay teatra üstünlük verir: “Mən qocaman bir xalqı, onun səadətini, gələcəyini iki qadının istirahətinə fəda edə bilmərəm”.

Oqtay seçdiyi yolda min bir çətinliklərlə üzləşir, siyasi və imtiyazlı qüvvələrin müqavimətinə və təzyiqinə məruz qalır, içərisində yaşadığı cəmiyyət onun şəxsiyyətini alçaldır, təhqir edir. Teatr yaratmaq üçün teatr zalında çalışan, peşəkar olmayan *Tamara, Dursun, Şahqulu, Xaspolad, Şəkinski* kimi şəxslərlə işləməyə, onların şiltaqlıqlarına dözməyə məcbur idi.

Dövlətli Zamanın qızı olan *Firəngiz* səhnəyə can atan ilk qadın obrazıdır. O, Oqtayı da, teatrı da sevir. Lakin qardaşı *Aslan bəy* bacısını öz planlarına qurban edərək, gününü kef məclislərində keçirmək üçün *Firəngizi* Oqtaydan ayıraraq zorla *Danyar bəyə* əvə verir.

Qubernatoru təhqir etdiyinə görə Oqtayı 10 illik sürgünə göndərirlər. *Danyar bəy* müflisləşdikdən sonra *Firəngizi* lazımsız bir əşya kimi atır. Oqtayın bacısı dilənçilik edir.

Sürgündən qayıdan Oqtay ruhən əzgin, küskündür, O, teatrdan da üz döndərir, cəmiyyətdən intiqam almaq istəyir. Şillərin “Qaçaq” faciəsinin tamaşasında *Amalya* rolunda çıxış edən *Firəngizi* görən Oqtay ona *Amalya* yox, *Firəngiz* kimi müraciət edir və *Firəngizi* səhnədə bıçaqla öldürür. Oqtay saxta saydığı *Firəngizi* öldürməklə, yaddaşının dərinliyində, qəlbindəki *Firəngizi* yaşadır.

Cəfər Cabbarlının həyat və yaradıcılığı (1899-1934).

C.Cabbarlı 1899-cu il martın 20-də Bakının Xızı kəndində, Qafar kişinin ailəsində doğulmuşdur. Cəfər ailənin sonuncu övladı idi. Qafar kişi kömür satmaqla ailəni dolandırır. XX əsrin ilk illərində onlar Bakıya köçür, bir müddət sonra Qafar kişi vəfat edir. Cəfər anası Şahbikənin və böyük qardaşı Hüseynqulunun himayəsində qalır. İlk təhsilini molla yanında alan Cəfər burada ərəb, fars dillərini, fars klassiklərinin əsərlərini öyrənir, “Quran”ı əzbərləyir.

1910-cu ildə rus-tatar məktəbini bitirib, Alekseyev adına Ali ibtidai məktəbdə təhsilini davam etdirir. 1915-ci ildə Bakı Sənaye Texnikumuna daxil olmuş və rus dilində təhsilini davam etdirmişdir. Bu illərdə Cəfər şeirlər, hekayələr, pyeslər də yazır və dövrün ziyalıları ilə tanış olur.

S.Hüseyn, Ə.Cavad və b. kimi C.Cabbarlı da M.Ə.Rəsulzadənin təsis etdiyi “Açıq söz” qəzetinin türkçü əqidəli müəlliflərindən idi. 1920-ci il 27 apreldə milli hökumətin süqutundan sonra Mirzə Bala Məmmədzadənin sədrliyi, C.Cabbarlı və M.Ə.Rəsulzadənin iştirakıyla “Gənc müsavətçilər” gizli təşkilatını yaratdılar. 1923-cü ildə təşkilatın əksər üzvləri kimi Cəfəri də bolşevik hökuməti həbs edir, lakin müxtəlif şərtlərlə azadlığa buraxılır.

1924-1925-ci illərdə o, tərcüməçi işləyir, universitetin tarix-filologiya fakültəsində təhsil alırdı.

Mədəni inqilabın əsas şüarları – qadınların azadlığı, savadsızlığın ləğvi, latın əlifbasına keçid idi. C.Cabbarlı 1934-cü ildə ürək xəstəliyindən vəfat edir və Bakıda Fəxri xiyabanda dəfn olunur.

Yaradıcılığı üçün daha çox lirik-romantik və satirik şeirlər səciyyəvidir. Şərqi geriliyi, avamlıq və mövhumat, qadın hüquqsuzluğu, yeniliyə qarşı çıxanların tənqidi əruz vəznində yazılmış satiralarının əsas ifşa hədəfləridir. Onun poeziyasına həm coşğun, üsyankar bir ruh, həm də zərif bir lirizm hakimdir. Şeirlərinin çoxu itmişdir. O, **“Qız qalası”** poemasının müəllifidir.

Onun ilk şeir **“Bahar”** adlanır. Eyni zamanda Cəfər **“Qürub çağı bir yetim”, “Boranlı qış gecəsi”, “Qızım”, “Ana”, “Sevdiyim”, “Azərbaycan bayrağına”** və s. şeirlərin də müəllifidir.

Cəmiyyətdə, insan həyatında haqsızlıqlara qarşı dərin etiraz C.Cabbarlının hekayələrində ifadə olunan əsas fikirlərdəndir. Onun **“Aslan və Fərhad”, “Mənsur və Sitarə”, “Əhməd və Qumru”, “Qara Qənbər”, “Papaq”, “Firuzə”, “Altun heykəl”, “Dilbər”, “Dilarə”, “Gülzar”** hekayələri vardır.

C.Cabbarlı ədəbiyyat tarixində böyük dramaturq kimi də yer tutur. Onun **“Vəfali Səriyyə”, “Solğun çiçəklər”, “Nəsrəddin şah”, “Ədirnə fəthi”, “Ulduz”(“Trablis müharibəsi”), “Aydın”, “Oqtay Eloğlu”, “Od gəlini”, “Sevil”, “Almaz”, “Yaşar”, “Dönüş”, “1905-ci ildə”** pyesləri də var.

O, V.Şekspirin **“Hamlet”, “Otello”, F.Şillerin “Qaçaq”** faciələrini, Bomarsenin **“Fiqaronun toyu”** komediyasını dilimizə tərcümə etmişdir.

Səməd Vurğunun həyat və yaradıcılığı (1906-1956).

1906-cı il martın 21-də Qazaxın Yuxarı Salahlı kəndində ziyalı ailəsində anadan olub. Anası Məhbubə xanımı uşaq yaşında ikən itirmiş, onun tərbiyəsi ilə nənəsi Ayişə xanım məşğul olmuşdu. İlk təhsilini 5 illik rus məktəbində almış, 1918-ci ildə Qazaxda F.Köçərlinin açdığı Azərbaycan Müəllimlər Seminariyasına daxil olur. 1924-cü ildə seminariyanı bitirdikdən sonra Səməd bir müddət Qazaxda, sonra Quba və Gəncədə müəllimlik edir. Mətbuatda şeirləri çap olunur.

1929-cu ildə Moskva Dövlət Universitetinin ədəbiyyat fakültəsinə daxil olur. Moskvadakı təhsilini yarımçıq qoyub Bakıya qayıdır, Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat İnstitutunda təhsilini davam etdirir və ədəbiyyat üzrə aspiranturasına daxil olur.

1934-cü ildə S.Vurğun Azərbaycan Sovet Yazıçılar İttifaqının məsul katibi seçildi. Sovet hakimiyyətinin 15-ci ildönümü münasibətilə Moskvada, Kremldə, Stalinin qəbulunda olub, **“Rəhbərə salam”** şeirini oxudu.

1955-ci ildə Pekində səfərdə olarkən ağciyər xəstəliyinə düşər olmuşdu. 50 yaşında ona **“Xalq şairi”** adı verildi, bu xəbəri evdə yataqda ikən radiodan eşitdi. 1956-cı ildə vəfat etdi, məzarı Fəxri xiyabandadır.

Yaradıcılığa poeziya ilə başlayan şair heca vəzninə üstünlük verirdi. Şeirlərində azərbaycançılıq, azərbaycan xalqının varlığı ilə bağlı ideyalar əsas idi. Bu düşüncələr Azərbaycan xalqının fikir və duyğularını özündə birləşdirən “Azərbaycan” şeirində əks olunur.

S.Vurğun “*Şairin andı*”(1930), “*Fanar*”(1932), “*Könül dəftəri*”(1934) kimi ilk şeir kitablarının müəllifidir.

Müharibə illərində şair “*Vətən keşiyində*”, “*Qəhrəmanın hünəri*”, “*Partizan Babaş*”, “*Şəfqət bacısı*”, “*Ananın öyüdü*”, “*İgid şahin*”, “*Azərbaycan balası*”, “*Adsız qəhrəman*”, “*Qoca qəhrəmanın dedikləri*” şeirlərini yazır. Müharibədən sonra S.Vurğun Avropada olmuş, beynəlxalq mövzuda “*Avropa xatirələri*”, “*Zəncinin arzuları*” şeirlər silsiləsini yaradır.

Şairin poemaları mövzu baxımından 3 qrupa bölünür: 1. Əfsanəvi mövzulara həsr olunmuş poemalar (“*Bulaq əfsanəsi*”, “*Qız qayası*”, “*Aslan qayası*”, “*Ayın əfsanəsi*”, “*Hürmüz və Əhrimən*”); 2. Tarixi mövzulara həsr olunmuş poemalar (“*Zamanın bayraqdarı*”, “*Dar ağacı*”, “*Üsyan*”, “*Macəra*”); 3. Sovet həyatını əks etdirən poemalar (“*Komsomol*”).

“*Muğan*” poeması Azərbaycan torpağına həsr olunub. “*Aygün*” mənzum romanı ailə və məişət probleminə həsr olunub. “*Bakının dastanı*” poemasında şair Azərbaycan paytaxtının bədii obrazını yaratmışdır. Müasir mövzuda “*Bəsti*”, “*Ölüm kürsüsü*” poemalarını yazmışdır.

S.Vurğunun qüdrətli bir dramaturq kimi tanınmasında “*Vaqif*”, “*Xanlar*”, “*Fərhad və Şirin*”, “*İnsan*” mənzum romanlarının, pyeslərinin böyük rolu vardır.

“*Vaqif*” dramının məzmunu və təhlili (1937).

Əsərin əsas mövzusunun Azərbaycan xalqının XVIII əsrin sonlarında xarici qəsbkarlara qarşı mübarizəsi təşkil edir. Pyesin sujeti tarixdə olmuş hadisələrdən götürülmüşdür. Eyni zamanda bəzi hadisələrə sərbəst yanaşmışdır. Məs; İbrahim xan mənfi planda verilib, Vaqif tarixdə olduğundan fərqli təsvir olunub. Vaqif S.Vurğunun sevdiyi, yaradıcılığından təsirləndiyi şairlərdən olduğu üçün əsərin baş qəhrəmanı kimi onu seçdi.

Əsərdə *Vaqif* müdrik vəzir, vətən və xalq qeyrətini uca tutan, hökmdara baş əyməyən qorxmaz bir insandır. Vətənin dar günündə *İbrahim xan* ancaq özünü, varidatını düşünür, Vaqif isə vətəni istilaçılardan necə qorumağı düşünür. Xalqla dərin əlaqələri Vaqifə imkan verir ki, vətəni Qacarın hücumundan xilas etmək üçün qüvvələri səfərbər etsin, birləşdirdirsin. Lakin arvadı Xuramanın xəyanəti ona əlavə dərd olur. Ancaq bu da Vaqifi sındırmır, Xuramanın peşiman olub özünü öldürdüyünü eşidəndə bir insan kimi ona acıyır.

Qarabağı ələ keçirən Qacar ilk əvvəl Vaqiflə qarşılaşır. Qacar qarşısında öz əzəmət və ləyaqətini qoruyan, əyilməyən şairin hazırcavablığı, böyük idrak və qəlb sahibi olduğunu görüb, ona farsca yazmağı təklif edir. Vaqif bildirir ki, farsların öz yazarları var, mən isə azəri oğluyam və azərbaycanca yazıram.

Dramaturq *Xuramanın* simasında səhv edən, öz səhvinin, günahının faciəsini yaşayan bir qadının obrazını yaratmışdır. Zəif iradəli, şöhrətpərəst, naz-nemət düşkünü Xuraman bağışlanmaq üçün 2 dəfə həbsdə olan Vaqifin yanına gəlsə də, rədd cavabı alır.

Digər qadın obrazları sırasında Vidadinin arvadı *Tükəzban*, Vaqifin gəlini *Gülnar*, anası *Əminəni* qeyd etmək olar.

Vidadinin simasında şair müdrik, insanpərvər, həqiqi bir dost olan insanın obrazını yaratmışdır.

Eldar Vaqifin dostu, xanlığın zülmünə qarşı, Qacar basqımına qarşı xalq mübarizəsinin təşkilatçısı, xalq qəhrəmanıdır. Vaqifin dar günündə Eldar onun köməyinə gəlir, Qarabağı xarici istilaçılardan xilas edir.

Qacarın simasında şair bəşəriyyətin qanına susamış bir cəlladın obrazını yaratmışdır. Ölkələri, şəhərləri, insanları məhv etməklə təskinlik tapan Qacarın bu vəhşiliyi sonda özünə qarşı yönəlir; o, öz adamlarından biri tərəfindən qətlə yetirilir.

1937-ci ildə yazılan bu pyes ölçsüz repressiyalara işarə edirdi. Xalq mübarizəsinin qələbəsinə inam, insanın xoşbəxt gələcəyinə nikbin baxış, dərin humanizm, fəlsəfi fikir bu əsərin əsas ideya və məzmununu təşkil edir.

Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın həyat və yaradıcılığı (1905-1988).

Təbrizdə anadan olmuş Seyid Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın atası hüquqşünas Hacı Mirağa Xoşginabı da şeir və musiqini sevərdi. Anası Kövkəb xanım da Azərbaycan ədəbiyyatı ilə maraqlanardı. Yaradıcılığının ilk dövrlərində şeirlərini *“Behcət” təxəllüsü* ilə yazardı, lakin sənətkar ədəbiyyat aləmində Şəhriyar kimi tanınır.

Məşrutə hərəkatı dövründə Hacı Mirağa kişi ailəsinin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün Xoşginaba köçürlər. Şəhriyarın uşaqlıq illəri Heydərbaba dağının ətəklərində keçir.

1912-ci ildə Təbrizə qayıdırlar, Şəhriyar burada *“Talibiyyə” mədrəsəsində* oxumuş, ərəb, fars, fransız dillərini öyrənmişdir. İlk şeirlərini də bu zaman yazmışdır.

1921-ci ildə Tehrana gələrək Darülfünun mədrəsəsində təhsilini davam etdirir. Hafiz Şirazinin divanını oxumuş, bu münasibətlə *“Şəhriyar” təxəllüsünü* qəbul etmişdir.

1924-cü ildə Tehrandə Ali Tibb Universitetinə daxil olur. Bu dövrdə onun *“Sədaye-xuda”* (Tanrının səsi) və *“Ruh və Pərvanə məsnəvisi”* adlı şeir kitabları çap olunur.

Tələbəlik illərində şair *Sürəyya* adlı qıza aşiq olur. Şairə rəqib, eyni zamanda İran şahının qohumu olan bir şəxs şairi həbsə saldırır. Tehranı tərk etmək şərtilə onu həbsdən çıxarıb Nişapura sürgün etdirir. Bu səbəbdən də təhsili yarımçıq qalır.

Uzun və üzücü sürgündən sonra 1935-ci ildə Tehrana qayıdan Şəhriyar kənd təsərrüfatı bankında işə düzəlir, lakin şairin həyatında böhran və xəstəlik davam edir.

Fars dilində yazdığı şeirlərlə yenidən ədəbi mühitdə parlayan şair qısqanc münasibətlərlə qarşılaşır. 1953-cü ildə Təbrizə gələrək, ibtidai məktəbdə dərs deyən *Əzizə* xanımla evlənir. Şair 3 övladı və yoldaşı ilə uzun illər maddi sıxıntı içərisində yaşamışdır. Ömrünün sonuna qədər Təbrizdə yaşamış Şəhriyarın ətrafında ayrı-ayrı vilayətlərdən gələn şairlər birləşərək, Təbrizdə Azərbaycan şeirinin Şəhriyar məktəbini yaradırlar.

Şahlıq rejimi devrildikdən sonra İranda yerli hökumət orqanları Şəhriyara mənzil vermiş və müvafiq təqaüd təyin etmişdir. Lakin gənclik illərində çəkdiyi sıxıntı və sürgün həyatı onun səhhətində mənfi izlər buraxmışdır. Ağciyər iltihabı və ürək xəstəliyindən Tehranın Mehr xəstəxanasında vəfat edir, *Surxabda “Şairlər məqbərəsi” qəbiristanlığında* dəfn olunmuşdur.

Yaradıcılığında Azərbaycan mövzusu geniş yer tutur. Onun bu mövzuda yazdığı *“Azərbaycan”* şeiri mükəmməl nümunədir:

*Könlüm quşu qanad çalmaz sənsiz bir an, Azərbaycan,
Xoş günlərin getmir müdam xəyalımdan, Azərbaycan.*

*Vətən eşqi məktəbində can verməyi öyrənmişik,
Ustadımız deyir, heçdir vətənsiz can, Azərbaycan!*

Şair vətənin bütövlüyü, qarşılıqlı əlaqələrin yaranması ideyasını da şeirə gətirmişdir. Şairin İranda Azərbaycan dilinin qadağan olunduğu dövrdə yazdığı *“Türkün dili”* şeirində ana dilinə sonsuz məhəbbət ifadə olunur.

Şəhriyarın *“El bülbülü”, “Can Rüstəm”, “Döyünmə-söyünmə”, “Qaçaq Nəbi”, “Həkiməcan”, “Qafqazlı qardaşlarla görüş”, “Gözüm aydın”* şeirləri, şairlərdən Süleyman Rüstəm və Məmməd Rahimə yazdığı mənzum məktublarında Bakı həsrəti, Şimali Azərbaycandakı qardaşları ilə görüşmək arzusu öz ifadəsini tapmışdır.

Şairin yaradıcılığında *poema* janrı da xüsusi yer tutur. Poemalarının bir qismi fars dilindədir. *“Haqqın səsi”* poemasında insanları qardaşlığa, bərabərliyə, şər işlərdən əl çəkməyə çağırır.

“Şeir və hikmət” poemasında şeirin azadlıq, həyat olduğundan bəhs edir.

“Nişapurda günəş batarkən”, “Qardaşım oğlu Hüşəngə”, “Gecənin əfsanəsi” poemalarında Şəhriyar uşaqlıq illərindən, sürgündə olduğu dövrlərdən bəhs edir.

“Stalinqrad qəhrəmanları” poemasında II Dünya müharibəsində baş verən hadisələri qələmə almışdır.

Şairin *“Səhəndiyyə”* poeması dostu, məsləkdaşı, cənublu şair Bulud Qaraçorlu Səhəndin məktubuna cavab olaraq, Azərbaycan dilində Vətən haqqında yazmışdır.

*Şah dağım, çal papağım, el dayağım, şanlı Səhəndim!
Başı tufanlı Səhəndim.*

“Heydərbabaya salam” poemasının məzmunu və təhlili (1954).

Cənubi Azərbaycan həyatı, psixologiyası haqqında yazılan bu poema M.Şəhriyarın yaradıcılığının zirvəsi hesab olunur. Əsəri anasının təsiri ilə, uzun müddət uzaq düşdüyü yaxınlarını xatırlamaq məqsədilə yazmışdır. Poema Vətənə məhəbbət, ciddi vətənpərvərlik əsəridir.

Şair poemanı yayda ətlərində dincəldiyi Heydərbaba dağına müraciətlə yazmasının səbəbini belə izah edir: “Dağ tarixin əbədi olaraq görünən açıq gözüdür. O, vətəndə baş verən hadisələri seyr edərək öz sinə dəftərinə yazır”.

XX yüzillikdə Arazın o tayında və bu tayında onun qədər geniş yayılan, oxunan, sevilən ikinci bir əsər yox idi. Əsərdə şair bir rəssam kimi Xoşginab mühitini bütün çalarları ilə canlandırma bilmişdir. Şəhriyar Heydərbaba dağına daha çox Vətənin rəmzi, həm də uşaqlıq xatirələrinin şahidi kimi öz tutur.

Poema 2 hissədən ibarətdir: Birinci hissədə xalqın adəti, toyu, yası, məişət həyatı, ayin və mərasimləri, etnoqrafik xüsusiyyətləri, Xoşginabda keçən uşaqlıq illəri bədii şəkildə göstərilir. İkinci hissədə ictimai-siyasi motivlər, vətən eşqi, ayrılıq həsrəti və s. göstərilir. Ustad sənətkarın xalq həyatı və məişətinə, mənsub olduğu millətin istək və kədərinə nə qədər yaxından bələd olduğu qabarıq şəkildə nəzərə çarpır.

Poemada üstüörtülü şəkildə, müəyyən bədii vasitələrlə xalqın azadlıq düşüncələri də öz əksini tapmışdır. Şair xalqın və məmləkətinin illər uzununu istismar edildiyini, müxtəlif siyasi oyunlara qatıldığını geniş xalq kütlələrinə dərk etdirməyə çalışmışdır. Şairin fikrincə, yalnız namərdlərin burunlarını ova bilən mərd, vətənpərvər oğulların doğulması ilə xalq əsarətdən xilas ola bilər.

Poemada şairin özünün də bədii obrazı canlandırılmışdır. Bütün hallarda o, qayğılı – düşüncəli Vətən oğlu və milli şeirin sərkərdəsidir.

Əsərdə ana dilimizin bütün incəliklərindən böyük məharətlə istifadə olunmuşdur. Əsərdə bədii təsvir və ifadə vasitələrindən istifadə olunmuş, folklor motivləri, etnoqrafik çalarlarla təmiz xalq dili bir-birini tamamlayır. Lirik poemanın əhəmiyyəti təkcə adət-ənənələr, mərasimlər, təbiət hadisələri haqqında məlumat verilməsindən ibarət deyil. Xalqın tarixi taleyi, Azərbaycanın başına gələn böyük faciələr, sarsıdıcı ictimai hadisələr əsərdə öz əksini tapmışdır.

Mir Cəlal Paşayevin həyat və yaradıcılığı (1908-1978).

Cənubi Azərbaycanın Ərdəbil şəhərində anadan olan Cəlal uşaq ikən ailəsi Gəncəyə köçmüş, ibtidai məktəbi burada bitirmişdir. 1924-1928-ci illərdə Gəncə Pedaqoji Texnikumunda müəllimlik təhsili almışdır. Bir neçə il Gəncə və Gədəbəy məktəblərində müəllimlik etmiş, məktəb müdiri olmuşdur.

1930-1932-ci illərdə Kazan Şərq Pedaqoji İnstitutunun ədəbiyyat fakültəsində ali təhsil almış, Azərbaycan Dövlət Elmi – Tədqiqat İnstitutunun aspiranturasında təhsilini davam etdirir.

Bir müddət Elmlər Akademiyası və mətbuat sahəsində fəaliyyət göstərir.

1933-cü ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin “Azərbaycan ədəbiyyatı” kafedrasında pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olmuş, 1961-ci ildə həmin kafedraya rəhbərlik etmişdir.

Yaradıcılığa şeirlə başlasa da, sonralar nəsr sahəsini seçmişdir.

1934-cü ildə Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvü olan M.C.Paşayev həm də görkəmli alim kimi tanınmışdır. 1940-cı ildə “Füzuli şeirinin poetik xüsusiyyətləri” mövzusunda *namizədlik*, 1947-ci ildə isə “Azərbaycanda ədəbi məktəblər” probleminə həsr olunmuş doktorluq dissertasiyasını müdafiə edərək, *filologiya elmləri doktoru, professor alimlik dərəcəsi* almışdır.

Onun rəhbərliyi və müəllifliyi ilə hazırlanmış “Ədəbiyyatşünaslığın əsasları” və “XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı” dərsliklərindən ali məktəblərdə istifadə olunur. Alim elm sahəsində xidmətlərinə görə “*Əməkdar elm xadimi*” fəxri adına layiq görülmüşdür. M.C.Paşayev xidmətlərinə görə dövlət səviyyəsində bir sıra orden və medallarla təltif olunmuşdur. “Bir gəncin manifesti” romanına görə Respublika komsomolu mükafatı laureatı olmuşdur.

1978-ci ildə vəfat etmiş Paşayev Bakıda Fəxri xiyabanda dəfn olunmuşdur.

Onun əsərləri Azərbaycan, rus, fransız və türk dillərində nəşr olunmuşdur. Ədibin anadan olmasının 100 illik yubileyi YUNESKO səviyyəsində geniş miqyasda qeyd olunmuşdur.

Yaradıcılığında hekayə janrına yer verən M.C.Paşayev hekayələrində həyatdan seçilmiş düşündürücü, ibrətamiz məqamları, sadə, adi insanların əhvali-ruhiyyəsini ədəbiyyata gətirməyə üstünlük vermişdir.

Müxtəlif illərdə yazılmış hekayələrini *“Həyat hekayələri”*(1945) və *“Sadə hekayələr”*(1955) adı ilə çap etdirir. Kiçik janrda yazılmış əsərlərini *“Ötən günün hekayələri”, “Günün hekayələri”, “Mətləb hekayələri”* kimi qruplaşdırır.

“Söyüd kölgəsi”, “Bostan oğrusu”, “Elçilər qayıtdı” hekayələrində müəllif yaşadığı həyatın ciddi mətləblərini göz önünə gətirir.

“Vidən əzabı”, “Qonaqpərvər”, “Pillələr” hekayələrində insanlıq və həyat haqqında ibrətamiz fikirlər əks olunur.

“İnsanlığ fəlsəfəsi”, “Ləyaqət”, “Xoşbəxtlik bərəsində” hekayələrində tərbiyəvilik, *“Fitnə”, “Kərpickəsən”, “Xeyir və Şər”* hekayələrində (N.Gəncəvinin əsərlərinin motivi əsasında) işə vətənpərvərlik, zəhmətsevərlik, halallıq, mənəvi saflıq, xeyirxahlıq kimi keyfiyyətlər aşılır.

Azərbaycan ədəbiyyatında satirik hekayənin inkişafı sahəsində Paşayevin mühüm rolu vardır. Onun *“Şaftalı söhbəti”, “Qoltuq radiosu”, “Həkim Cinayətov”, “İclas qurusu”* hekayələrində insanlararası münasibətlərin inkişafına mane olan çatışmazlıqlar gülüş hədəfidir. Hekayələrində satiradan çox yumor üstündür.

M.C.Paşayevin yaradıcılığında roman janrı xüsusi yer tutur. Onun *“Bir gəncin manifesti”*(1938), *“Dirilən adam”*(1934), *“Açıq kitab”*(1944), *“Yaşlıdlarım”*(1946), *“Təzə şəhər”*(1951), *“Yolumuz hayandır”*(1957) romanları yazıçının müşahidə etdiyi həyat həqiqətlərini əks etdirir.

Yazıçının *“Dağlar dilə gəldi”* (1967) povestində adlı-sanlı ziyalılarla yeni nəsil maarifçilər arasındakı əlaqələrdən bəhs olunur.

“Bir gəncin manifesti” romanının məzmunu və təhlili (1938).

Əsər Azərbaycan ədəbiyyatına ictimai-siyasi prosesləri deyil, müxtəlif baxışlara malik olan insanların xarakterini və taleyini əks etdirən dəyərli roman kimi daxil olmuşdur.

Romanda ictimai-mənəvi azadlıq problemi ön mövqedə dayanır. Əsərdə təsvir olunan sadə, zəhmətkeş insanların əsas qayəsi sosial mühitin buxovlarından xilas olmaq, insan kimi yaşamaq haqqı qazanmaqdan ibarətdir. Əsərdə mərkəzi yer tutan *Sona* və onun oğlanlarının ağır həyat yolu XX əsrin əvvəllərindəki Azərbaycan kəndlisinin taleyini ümumiləşmiş şəkildə əks etdirir.

Baharın el üçün olan ehsanlıq tutdan istifadə etmək üstündə təhqir olunması, son əyin paltarının əlindən alınması yazıçı tərəfindən haqlı olaraq insanlığın alçaldılması kimi oxucuya çatdırılır. Ədib Baharın simasında yoxsulluğun və haqsızlığın acı təzahürlərini təqdim etmişdir. Müəllif Baharı bir obraz kimi ədalətsizliyin və kasıblığın faciəsi kimi ümumiləşdirir. Kənddən didərgin salınan, qonşu kəndlərdə varlıların qapısında bir tikə çörək üçün ağır işgəncələrə dözən Baharın şəhərdəki acı aqibəti çarəsiz, ümitsiz insanların faciəsini əks etdirir. Yorğana bürünüb qarın içində gecələməyə məcbur olan Baharın həyatının son anlarının təsviri yanıqlı bir ağını xatırladır: “Boran seyrəlmiş, səhər açılmışdı... Yalnız balaca və adamsız uşaq yox idi. Bahar qışın cəngində məhv olmuşdu... Baharın cırıq, köhnə papağı yolda, qar üstündə qaralırdı. O da sahibi kimi kimsəyə lazım deyildi”.

Əsərdə müəllif azyaşlı Baharın taleyi ilə tez açılıb, tez sönən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin aqibətini mənalandırır. Yazıçının təqdim etdiyi təbiət təsvirlərində də qısa müddət fəaliyyət göstərmiş AXC-ə rəğbət duyğuları ifadə edilmişdir.

Əsərdə *Sona* ana övladları Bahar və *Mərdanın* məşəqqətlərinə dözməyə məcbur edilmiş əzabkeş, lakin mərdanə, dözümlü Azərbaycan qadınlarının əsas insani xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirir. Böyük ehtiyac içində olmasına baxmayaraq, toxuduğu “Yusif-Züleyxa” xalçasını “itə ataram, yada satmaram”- deyə, xaraci ağalara satmaqdan imtina edir.

Romandakı *Mərdan, Yəhya, Bağır, Yaqub* və başqaları haqsızlıqlarla bərişmayan, azadlıq arzusunu həyata keçirmək üçün fədakarlıqlar göstərən obrazlardır. *Hacı İbrahimxəlil, Vəznəli kişi, Məşədi Rəhim, Ağarəşid* və başqaları ədalətsizliyin, zülmün, şər inimsizliyi kimi təqdim edilir. Yazıçı onların simasında zalımlığa, haqsızlığa, insanlıqdan uzaq olan keyfiyyətlərə nifrət duyğuları aşılamaq məqsədi izləyir.

XX əsrin ortalarından bu günə qədər olan Azərbaycan ədəbiyyatı.

Ən yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin II mərhələsi XX əsrin 50-60-cı illərindən başlayır. Ədəbiyyatda sosializmin qüsurları, problemləri, repressiya illərinin faciələri, Stalin rejiminin amansızlıqları, şəxsiyyətə pərəstiş ifşa olunurdu.

Bu dövrdə Sovet cəmiyyətinin ədalətsizliklərini, insan hüquqlarının pozulmasını əks etdirən əsərlər meydana çıxır. Ədəbiyyatda insana, onun mənəvi gözəlliyinə və imkanlarına maraq güclənirdi. Xalqın taleyinə, milli vətənpərvərlik mövzuna geniş yer verilir, ədəbiyyata adi insanların hisləri, həyəcanları gətirilirdi.

Bu dövrdə **poeziya** sürətlə inkişaf edirdi. Lirikada 3 mövzu aparıcı idi: İctimai-siyasi, Təbiət və məhəbbət mövzusu. İctimai-siyasi lirikaya milli vətənpərvərlik, azərbaycançılıq, Şimal-Cənub ideyaları daha kütləvi şəkildə gəlir. Təbiət lirikası bütünlüklə respublikanın təbii gözəlliklərinin tərənnümünə həsr olunur. Azərbaycanın dağları, düzləri, meşələri, coşqun çayları, bulaqları və s. şairlərin ilham mənbəyinə çevrilir. Məhəbbət lirikası daha geniş meydan alır, insanın daxili aləminə, sevginin qeyri-adi gücünə maraq artır.

Poeziya sahəsində **Rəsul Rza** (“*Qızılgül olmayaydı*”), **Hüseyn Arif** (“*Yolda*”, “*Dilqəm*” poemaları), **Nəbi Xəzri**, **Balaş Azəroğlu**, **Qabil** (“*Nəsimi*” poeması), **Bulud Qaraçorlu Səhənd** (“*Sazımın sözü*” poeması), **Nəriman Həsənzadə** (“*Nəriman*”, “*Zümrüd quşu*”, “*Kimin sualı var?*”, “*Atabəylər*”, “*Pombeyin Qafqaza yürüşü*” əsərləri), **Xəlil Rza Ulutürk** (Türk xalqlarının poeziyasından etdiyi tərcümələr “*Turan çələngi*”), **Məmməd Araz** (“*Atamın kitabı*”, “*Oxucuya məktub*”, “*Dünya sənin, dünya mənim*”, “*Daş harayı*”, “*Vətən deyin*”, “*Əsgər andı*” kitabları), **Cabir Novruz** (“*Özünü qoru, xalqım*” kitabı), **Tofiq Bayram** (“*Ana təbəssümü*”, “*Mənim şair xalqım*”, “*Azərbaycan dünyanı gəzir*”, “*Əsrin oyunu*”, “*Məsləkim-silahım*” şeir və poema kitabları), **Sabir Rüstəmxanlı** (“*Gəncə qapısı*”, “*Sağ ol, ana dilim*”, “*Qan yaddaşı*” şeir kitabları), **Zəlimxan Yaqub** (*H.Əliyevə həsr olunmuş “Böyük ömrün dastanı”* poeması), **Bəxtiyar Vahabzadə** və başqalarının xidmətləri var.

60-cı illərdə **Azərbaycan nəsri** sovet ədəbiyyatının ideoloji hüdudlarından aşaraq yeni göstəricilər ortaya çıxarır. Yazıçılar insan psixologiyasından, daxili aləmindən bəhs edən hekayə, povest və roman janrına üstünlük verirdilər.

Yazıçılardan **İsa Hüseynov** (“*Yanar ürək*” povesti, “*Məhşər*”, “*İdeal*”, “*Əbədiyyət*” romanları), **Sabir Əhmədli** (“*Yamacda nişanə*”, “*Yasamal gölündə qayıqlar üzür*”, “*Dünyanın arşını*”, “*Kütlə*” romanları), **Anar** (“*Ağ liman*”, “*Macal*”, “*Beşmərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi*”, “*Ağ qoç, Qara qoç*” povesti), **Elçin** (“*Bir görüşün tarixçəsi*”, “*Mahmud və Məryəm*”, “*Ağ dəvə*”, “*Ölüm hökmü*”, “*SOS*”), **İ.Şıxlı** (“*Dəli Kür*”), **Bayram Bayramov**, **İsa Məlikzadə**, **Fərman Kərimzadə**, **Mövlud Süleymanov**, **Afaq Məsud**, **Yusif Səmədoğlu** (“*Qətl günü*” romanı), **Hüseynbala Mirələmov** (“*Xəcalət*”, “*Gəlinlik paltarı*”, “*Cəza*”, “*Qırxıncı otaq*” əsərləri, “*Heydər Əliyev*” və “*İlham Əliyev*” kitabları), **Vidadi Babanlı** (“*Həyat bizi sınayır*”, “*Müqəddəs ocaq*”, “*Ömürlük əzab*”, “*Vicdan susanda*” romanı) həm tarixi, həm də müasir mövzularda yazırdılar.

Bu dövrdə ədəbi prosesin daha fəal və canlı sahəsini **dramaturgiya** təşkil edir. **Ilyas Əfəndiyev** (“*Atayevlər ailəsi*”, “*Sən həmişə mənimləsən*” və s), **Anar**, **Elçin**, **Hüseynbala Mirələmov** (“*Cavad xanın son döyüşü*”, “*Pənah xan Cavanşir*”), **Nəriman Həsənzadə**, **B.Vahabzadə**, **Nəbi Xəzri** və b. bu sahəyə yeni mövzular, ideyalar gətirdilər.

Ədəbiyyat tarixi daha dərinədən araşdırılmağa başladı. Xalq ədəbiyyatı, Xaqani, Nizami, Nəsimi, Füzuli, Vaqif, M.F.Axundzadə, Sabir, C.Məmmədquluzadə, H.Cavid, S.Vurğun və b. haqqında monoqrafiyalar yazılır. **Əkbər Ağayev**, **Mirəli Seyidov**, **Rüstəm Əliyev**, **Mübariz Əlizadə**, **Pənah Xəlilov**, **İsa Həbibbəyli** və b. ədəbiyyatşünaslıq sahəsində görülmüş işləri davam etdirirlər.

Ədəbi tənqid sahəsində **Bəkir Nəbiyev**, **Yaşar Qarayev**, **Tofiq Hacıyev**, **Akif Hüseynov**, **Aydın Məmmədov**, **Kamil Əliyev**, **Elçin**, **Nizami Cəfərov**, **Kamal Abdulla** və b.-nin xidmətləri danılmazdır. Kamal Talibzadə Azərbaycan tənqidinin tarixini yazıb nəşr etdirir.

Rəsul Rzanın həyat və yaradıcılığı (1910-1981).

R.Rza poeziyada novator şair, sərbəst şeirin ardıcıl və davamlı nümayəndələrindəndir. Göyçayda anadan olmuş, ilk təhsilini də orada almışdır. Rəsul ictimai həyatla yaxından maraqlanmış, ardıcıl təhsil almamış, daxil olduğu təhsil ocaqlarını yarımçıq tərk etmişdir. Gənclik illərində Rəsul teatr maraqlanırdı, həvəskar teatrlarda müxtəlif rollarda çıxış edərdi.

Rəsul məktəb yoldaşı ilə Bakıya gəlir, burada "Gənc işçi" qəzeti redaksiyasında tərcüməçilik edir. Bir neçə il Azərbaycan Elmi-Tədqiqat İnstitutunun aspiranturasında təhsilini davam etdirən R.Rza Moskvaya gedir, orada Kinematografiya İnstitutunda oxuyur, rus ədəbiyyatını, xüsusilə, V.Y.Mayakovski yaradıcılığını dərinlən öyrənir.

Bakıya qayıtdıqdan sonra Azərbaycan Sovet Yazıçılar İttifaqının sədri, Kinematografiya naziri vəzifələrində çalışır, Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasına rəhbərlik edir.

Xalq şairi, ictimai xadim R.Rza 1981-ci ildə vəfat etmiş, "Fəxri Xiyaban"da dəfn olunmuşdur.

Yaradıcılığı. R.Rzanın çap olunan *ilk şeir kitabı "Çapey"* adlanır. Sonra "*Qanadlar*", "*Çinar*" şeir topluları nəşr olunur. İlk şeiri Tiflisdə "Qılgılcım" jurnalında nəşr olunan "*Bu gün*" şeiridir. "*Bolşevik yazı*" şeirində *sərbəst şeir* üslubunun cizgiləri görünür.

R.Rza beynəlxalq mövzularda "*Madrid*", "*Həbəşistan*", "*Almaniya*", "*Haray dostları*", "*Calladları durdur*" əsərlərini yazır.

Böyük Vətən müharibəsi illərində jurnalist kimi ordu sıralarında fəaliyyət göstərmiş Rəsul, bu illərdə "*Vətən*", "*Bəxtiyar*", "*İntiqam! İntiqam!*", "*Qəzəb və məhəbbət*" kitablarını yazır.

Bu dövrdə "*Leytenant Bayramovun gündəlikləri*" povestini, bir tibb bacısının prototipi əsasında "*Vəfa*" adlı pyesini yazır. 1975-ci ildə faşizm üzərində qələbənin 30 illiyi ərəfəsində "*Min dörd yüz on səkkiz*" ("1418") adlı *poema* yazmışdır.

R.Rza eyni zamanda "*Nə deyim sənə*", "*Yaman qonşu*", "*Xanım*", "*Rüşvətxorlar mərsiyəsi*" və s. *satirik şeirlərinin* də müəllifidir.

Onun "*Rənglər*" *silsiləsi*, insanın mənəvi buxovlardan azad olması fikrini əks etdirən "*İnsan şəkli*" əsəri, "*Füzuli*", "*Son gecə*" (Nəsimiyə aid), "*Xalq şairi*" (Sabir haqqında), "*Xalq həkimi*" (N.Nərimanova aid), "*Qızılgül olmayaydı*" (M.Müşfiqə həsr olunub) poemaları da vardır.

"Qızılgül olmayaydı" poemasının məzmunu və təhlili.

R.Rza poemanı 1937-ci il repressiyasının günahsız qurbanı böyük şairimiz *M.Müşfiqin* faciəli həyatına həsr etmiş və onun 60 illik yubileyi münasibətilə yazmışdır. Şair öz qəhrəmanının taleyi vasitəsilə 30-cu illər cəmiyyətinin faciələrini göstərmiş, insan şəxsiyyətinə vəhşicəsinə divan tutulmasını ön plana çəkmişdir. O dövrdə öz dostlarını güdaza verən bir sıra adamlar, ağır faciə və hadisələr poemanın əsas məzmununu təşkil edir.

Müəllif M.Müşfiq, onun dövrü, şəxsiyyəti, yaradıcılıq axtarışları haqqında təhkiyəsini Müşfiqin həyat yoldaşı *Dilbər* xanımla söhbət şəklində başlayır və sona qədər təhkiyənin bu formasını saxlayır.

Poemada Rəsul Müşfiqlə keçirdikləri günləri, o zamankı ədəbi mühiti, şairin oxucularla görüşlərini, söylədiyi şeirlərin oxuculara müsbət təsirini xatırlayır. Poemada şair misraların köməyi ilə Müşfiqin canlı, romantik obrazını yaratmışdır. R.Rzanın başlıca uğuru bu obraz vasitəsilə zamanın obrazını, dövrənin faciəsini əks etdirməkdən ibarətdir. Poemada bu yaradıcılıq vəzifəsini müəllif bir axşamüstü öz şair dostundan ayrıldığını təsvir etdiyi hissədə canlandırma bilmişdir. Dostlar "sabah görüşərik"-deyə ayrılırlar, lakin sabah olur, onlar görüşə bilmirlər. Müşfiq gəlib çıxmır. Bu hissədə şair artıq dövrü, repressiya illərinin sərt, dəhşətli gerçəkliyini canlandırır. Şair bildirir ki, o illərdə axşam evində yatırdın, gecə gəlib səni aparırdılar, heç kəs də cürət edib aparılan adamın nəinki qapısını döyə bilmir, hətta adını da çəkə bilməzdi.

M.Müşfiqin aparılmasında imzasını atanlardan olmasa da, aparılmasına səsinə çıxarmadığına, kitablarını gizlətdiyinə görə şair ömrü boyu vicdan əzabı çəkmiş, özünü üzmüşdür.

Poema M.Müşfiq, eyni zamanda 30-cu illər repressiyasının qurbanı olmuş minlərlə günahsız Azərbaycan ziyalısının xatirəsinə həsr edilmiş bədii abidədir.

Mirzə İbrahimovun həyat və yaradıcılığı (1911-1993).

Qüdrətli nasir və dramaturq, ictimai xadim, tanınmış tənqidçi və ədəbiyyatşünas, xalq yazıçısı Mirzə Əjdər oğlu İbrahimov Cənubi Azərbaycanın Sərab şəhəri yaxınlığındakı Evə kəndində anadan olub. 1918-ci ildə valideynləri ilə birlikdə Bakıya gəlmiş, uşaq ikən Balaxanı və Zabrat neft mədənlərində çalışmışdır. Balaxanı fabrik-zavod məktəbində təhsil almış, Naxçıvanda “Sürət”, “Şərq qapısı”, “Ədəbiyyat” qəzetlərinin redaksiyalarında çalışmışdır.

SSRİ Elmlər Akademiyası Şərqsünəslıq İnstitutunun aspiranturasında təhsil almış M.İbrahimov, C.Məmmədquluzadənin həyat və yaradıcılığından bəhs edən namizədlik dissertasiyasını müdafiə etmişdir. Azərbaycan Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü, Maarif Naziri, Opera və Balet teatrının direktoru olmuşdur. Müxtəlif illərdə Yazıçılar İttifaqı rəhbərlik etmiş, bir sıra yüksək dövlət vəzifələrində çalışmışdır. Ali Sovetin sədri olduğu vaxtda Azərbaycan dilinin dövlət dili haqqında qanunun qəbulu onun sayəsində mümkün olmuşdu. Bir neçə dəfə SSRİ Ali Sovetinə deputat seçilmiş, respublika həyatında böyük işlər görmüşdür.

Yaradıcılığa şeirlə başlamış, ilk şeiri “*Qazılan buruq*” şeirini “Aprel alovları” məcmuəsində çap etdirir. Yaradıcılığının ilk dövrlərində yazdığı “*Qorxulu səs*”, “*Sənət aşıqları*”, “*Zəhra*”, “*Yol ayrıcında*”, “*Mələk*”, “*Qaçaq*” hekayələrində məişət həyatı məsələlərindən bəhs olunur.

“*Cənub hekayələri*” silsiləsi onun yaradıcılığının əsasını təşkil edir. Bu silsiləyə daxil olan “*12 dekabr*”, “*Tonqal başında*”, “*Azad*”, “*İzdirabın sonu*”, “*İki həyat*” və s. hekayələrində uşaqlıq illərindən, İranda rastlaşdığı əhvalatlar və insanlardan söz açır.

“*Bizim adamlar haqqında hekayələr*” silsiləsinə “*Mədinənin ürəyi*”, “*İşıqlı kənd*”, “*İnsan ürəyi haqqında*”, “*Torpaq mənə nə deyirdi*”, “*Poçtalyon*” və s. hekayələr daxildir.

Yazıcının eyni zamanda, iri həcmli Səttərxan hərəkatı ilə bağlı olan “*Xosrov Ruzbeh*”, Milli azadlıq mövzusunda yazdığı “*Güləbət*”, Azərbaycan gənclərindən bəhs edən “*Pərvizin həyatı*” povestləri vardır. M.İbrahimov həm də Cənub mövzusunda yazılmış “*Gələcək gün*”, təsərrüfat həyatından bəhs edən “*Böyük dayaq*”, “*Pərvanə*” romanlarının da müəllifidir.

Dramaturq “*Həyat*”, “*Madrid*”, “*Məhəbbət*”, “*Közəran ocaqlar*” pyeslərinin, “*Kəndçi qız*”, “*Yaxşı adam*” komediyalarının da müəllifidir.

Elm xadimi M.İbrahimov C.Məmmədquluzadə haqqında “*Böyük demokrat*” adlı monoqrafiyanı yazır. Müxtəlif illərdə “*Həyat və ədəbiyyat*”, “*Xəlqilik və realizm cəbhəsində*”, “*Böyük şairimiz Sabir*”, “*Aşiq poeziyasında realizm*”, “*Tufanlarda bərkıyən qələm*” kitablarını yazmışdır.

“Böyük dayaq” romanı (1957).

Bu əsər XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində yeni və mühüm hadisədir. Sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında kəndin mənəvi həyatına və problemlərinə həsr olunmuş ilk romandır. Roman şəxsiyyətə pərəstiş dövrünün özünəməxsus problemlərindən, çətinliklərdən bəhs edən ilk roman kimi də mühüm əhəmiyyətə malikdir. Əsərin baş obrazı *Rüstəm* kişinin simasında şəxsiyyətə pərəstişin əsas əlamətləri və acı aqibəti bədii şəkildə canlandırılmışdır. Əsərdə hər işdə yalnız özünə güvənən, ağıllı sözlərə əhəmiyyət verməyən, fərqli düşüncəyə sağlam münasibət bəsləməyən Rüstəm kişi bu xüsusiyyətlərinə görə nəinki kənddən və doğma ailəsindən, bütövlükdə xalqdan uzaq düşməsinin real səbəbinin köhnəlmiş baxışlarla yeniləşməkdə olan həyat arasındakı təzadların olduğu əsaslandırılmışdır. Oğlu *Qaraş* və ali təhsilli gəlini *Maya* ilə anlaşılmaz münasibətləri yaranmış fürsətdən faydalanmaq istəyən qüvvələrin fəallaşması nəticəsində konfliktin daha da dərinləşməsinə səbəb olur. *Yastı Salman, Lal Hüseyn, Yarməmməd* kimi pis niyyətli qüvvələrin xarakterinin açılmasına şərait yaratmaqla köhnə düşüncə ilə yeniliyin arasındakı ziddiyyətlər daha da dərinləşir. *Şirzad, Pərşan, Qızıyətər, Səkinə və Telli* arvadın saf, təmiz niyyətlərinin, zəhmətkeş münasibətlərinin təqdimi vasitəsilə yazıçı kəndin sağlam mənəvi mühitinə işıq salmışdı. Yazıcının təsvir etdiyi “*Yeni həyat*” təkcə kənddəki təsərrüfatın adı deyil. Bu ad müəllifin ölkənin və xalqın gələcəyi haqqındakı idealının ifadəsidir. Müsbət obraz kimi təqdim olunan Rüstəm kişi mərd, işgüzar, mənəvi cəhətdən pak, Muğanın timsalında Vətənin gələcəyini düşünən bir insan kimi səciyyələndirilir. Sonda Rüstəm kişi tərəfindən “xalqdan böyük dayaq yoxdur” etirafının eşidilməsi ondakı müsbət keyfiyyətləri ümumiləşdirir.

İlyas Əfəndiyevin həyat və yardıcılığı (1914-1996).

Füzuli rayonunda dünyaya gələn İlyas Məhəmməd oğlu Əfəndiyev 16 yaşında orta məktəbi başa vuraraq ana dili müəllimi kimi çalışmağa başlamışdır. Bakıya gələrək Ali Pedaqoji İnstitutun coğrafiya fakültəsinə daxil olmuşdur. Atasının vəfatından və “kulak oğlu” olması səbəbindən əyani təhsilini dayandırır, müəllimlik etməklə yanaşı, 1938-ci ildə fakültənin qiyabi şöbəsini bitirir. İlk hekayələrini də həmin illərdə yazmışdır. Həmin dövrdən qəzet-jurnal redaksiyaları ilə əlaqələr yaratmışdır. 1939-cu ildə **“Kənddən məktublar”** adlı ilk kitabı çap olunur.

İ.Əfəndiyev Mehdi Hüseynlə birgə **“İntizar”** pyesini yazır, əsər Azərbaycan Dövlət Dram Teatrının səhnəsində böyük uğur qazanmışdır. Respublikanın əməkdar incəsənət xadimi, xalq yazıçısı İ.Əfəndiyev 1996-cı ildə Bakıda vəfat etmiş və Fəxri xiyabanda dəfn olunub.

Yaradıcılığı. 1945-ci ildə çap olunan **“Aydınlıq gecələr”** kitabında **“Durnanın günahı”, “Kiçik bir poema”, “Qəhrəman ilə bülbülün nağılı”, “Sən ey qadir məhəbbət”, “Qoca tarını çaldı”, “Qarı dağı”** hekayələri daxildir. Müharibə ilə bağlı hekayələrinin mərkəzində qadınlar durur. Onların əksəriyyəti müharibəyə getmiş ərlərini saf və təmiz məhəbbətlə sevən, həssas qəlbli, xəyalpərvər qadınlardır.

Onun **“Söyüdlü arx”, “Körpüsalanlar”, “Dağlar arxasında üç dost”, “Valehlə Sarıköynəyin nağılı”, “Geriyə baxma, qoca”** romanları və **“Üçatılan”** povesti vardır.

Sevmək və xoşbəxt olmaq arzusu ilə yaşayan qadın obrazları yazıçının dramaturgiyasında bir silsilə təşkil edir. Belə qadın obrazları müharibədən sonra yazdığı **“İşıqlı yollar”**(1947) və **“Bahar suları”**(1948) pyeslərində diqqəti cəlb edir. Dramaturq eyni zamanda, **“Atayevlər ailəsi”, “Sən həmişə mənimləsən”, “Mənim günahım”, “Unuda bilmirəm”, “Məhv olmuş gündəliklər”, “Mahnu dağlarda qaldı”, “Qəribə oğlan”, “Tənha iyda ağacı”, “Billur sarayda”, tarixi mövzuda yazdığı “Xurşidbanu Natəvan”, “Şeyx Xiyabani”** pyeslərinin müəllifidir.

“Xurşidbanu Natəvan” əsərinin məzmunu və təhlili.

Pyesdə dramaturq XIX əsrdə yaşayıb-yaratmış Azərbaycan şairəsi, sonuncu Qarabağ xanının qızı X.Natəvanın dövrünü, taleyini, ictimai fəaliyyətini və şəxsi həyatını göstərmişdir; onun simasında bu əsrin qabaqcıl, vətənpərvər bir ziyalısının obrazını yaratmışdır.

İ.Əfəndiyev pyesdə Qarabağda yuva salmış mənfur ermənilərin xalqımız üçün tarixi təhlükə olmasını da göstərmişdir.

Dramaturqun məqsədi **Natəvanın** həm ictimai xadim, həm də elə bağlı şair kimi obrazını yaratmaqdır. Onun həyatına aid əsas hadisələri, müasirləri ilə münasibətini göstərmək yolu ilə dramaturq tarixi dövrün real, həqiqətə uyğun mənzərəsini, ictimai ziddiyyətlərini canlandırmağa müvəffəq ola bilmişdir.

Əsərin əsas qəhrəmanı olan Natəvan alovlu vətənpərvər, milli azadlıq və milli birlik ideyalarının carçısıdır. Xan qızı ikiyə parçalanmış vətəni bütöv görmək arzusu ilə yaşayır. Öz xalqına bağlı olan, sadə kəndlilərin problemlərinə biganə qalmayan Natəvan **Qafqaz canişini** ilə görüşdə atası Mehdiqulu xandan qalmış bütün torpaq və mülkünü tələb edəndə canişin soruşur ki, “bu qədər torpaq sənə nəyinə lazımdır?” Natəvan cavab verir ki, “Mənim xalqım var.” Bu ideya əsər boyu Natəvanın fəaliyyətinin əsas qayəsi kimi diqqəti çəkir. Natəvan Şuşaya içməli su çəkdirir, kəndli uşaqları üçün məktəb açdırır, istedadlı uşaqları Rusiyanın şəhərlərinə təhsil almaq üçün göndərir.

Dramda Natəvanın fəaliyyəti ilə yanaşı şəxsi həyatı da göstərilir. Dağıstan knyazı **Xasay** əmisi tərəfindən Natəvan haqqında nalayiq söz işlədilməsinə dözmür və deyir ki, “şiə-sünni” məsələsi avam ruhanilərin uydurmasıdır. Peyğəmbər müsəlmanları heç bir zaman iki yerə ayırmamışdır.

Natəvanın Xasaydan ayrıldıqdan sonra fəaliyyətini davam etdirməsi, müstəqilliyi cəmiyyət tərəfindən yaxşı qarşılanmır. **Mirzə Ruhullanın** məsləhəti ilə Natəvan Cənubi Azərbaycandan olan müəllim **Seyid Hüseynə** ərə gedir. O, azərbaycanlıları farslaşdırmaq istəyən İran mülkədarlarının əlindən qaçaraq Şuşaya gəldiyi vaxt Natəvan ona öz mülkündə sığınacaq vermişdi.

İsmayıl Şıxlının həyat və yaradıcılığı (1919-1995).

Qazax rayonunun ikinci Şıxlı kəndində anadan olmuş İsmayıl kiçik yaşlarından sabit xarakteri, yetkin davranışı ilə seçilirdi. Məktəbi bitirdikdən sonra Qazaxdakı Pedaqoji Texnikuma daxil olur. Texnikumda təşkil edilən tədbirlərin birində iştirak edən Səməd Vurğunun çıxışı onda dərin təəssürat yaradır. İsmayıl şairlə görüşündən sonra təhsilini davam etdirməklə bağlı qəti qərara gəlir. 1937-ci ildə Bakıya gedib Dövlət Pedaqoji İnstitutunun ədəbiyyat fakültəsinə daxil olur. Onun tələbəlik illəri repressiya dövrünə təsadüf edirdi. Yazıçı xatirələrində bu qanlı illəri, insanların içində olan qorxu hissini təsvir etmişdi. Tələbəlik illərində şair S.Vurğun və aşiq şeirinin təsiri ilə şeirlər yazmış, **“Quşlar”** adlı *ilk şeiri* **“Ədəbiyyat”** qəzetində dərc olundu.

Müharibə başlayandan sonra kəndə qayıdan İsmayıl 1942-ci ildə hərbi xidmətə çağırılır. Əsgər gündəliyində cəbhədəki fikir və müşahidələrini qeyd edirdi. Çap olunan ilk nəsr əsəri **“Həkimin nəğməsi”** hekayəsi **“İnqilab və mədəniyyət”** jurnalında dərc olunur.

Ədib Yazıçılar İttifaqının katibi, **“Azərbaycan”** jurnalının baş redaktoru vəzifələrində çalışmışdır. Bu illərdə yazıcının **“Məni itirməyin”**, **“Daim axtarışda”**, **“Namərd gülləsi”**, **“Ölüləri qəbirstanda basdırın”** kitabları çıxmışdır. O, Azərbaycan Ali Sovetinin deputatı, AKP MK plenumunun üzvü seçilmişdir. **“Şərəf nişanı”**, **“Şöhrət”** ordenləri ilə təltif olunmuşdur.

Yaradıcılığı. **“Cəbhə gündəlikləri”** əsərinin əsasını İsmayılın cəbhə səngərlərində apardığı qeydlər təşkil edir. Əsərin əsas qəhrəmanı yazıcının özüdür. O, təmkinli, qorxu bilməyən cəsur bir əsgərdir. Müharibənin dəhşətlərini, saysız qanlı faciələri hər gün cəbhə yollarında görsə də, onun zərif qəlbi daşa dönmür. Mərhəmət hissi, həyata və onun gözəlliyinə məhəbbət, insanın yaşamaq hüququna dərin hörmət onu bir an belə tərk etmir. Səngərlərdə həlak olan hər bir əsgərin arxasında onu ərsəyə gətirmiş ata-anasını, yaxınlarını, puç olmuş arzu və xeyallarını görür.

Müharibə onun üçün bütün insani dəyərlərin; yaxınlarına məhəbbətin, xeyirxahlıq və gözəlliyin faciəsidir. Müharibə, hər tərəfdən milyonlarla insanın iştirak etdiyi qarşıdurma gözəgörünməz bir şeydir, ancaq dəhşətli dərəcədə amansızdır. Bir göz qırpmında əziz bir insanı apara bilir, qocaya, cavana, uşağa fərq qoymur. Müharibə obrazının əsl sifəti ölümdür. O, əsgəri kölgə kimi izləyir, nəticədə əsgər ölümün qorxusuna da vərmişdir, ölüm barədə fikri özündən uzaqlaşdırır. Əsgər üçün belə yaşamaq və vuruşmaq daha asandır.

“Ayrılan yollar” romanında köhnəpərəst sədr Kosaoğlu ilə cavan aqronom İmran arasındakı ziddiyyət əks olunur. Əsərdə adi kolxozçular – **Zeynəb**, **Kərim kişi** rəhbərliyi tənqid edirlər, üzünə ağ olurlar. Mənfi planda verilən prokuror **Əsədov** sədrin dayağı və hakimiyyəti qoruyan vəzifəli şəxs kimi təqdim olunur. **Kosaoğlu** da keçmişdə qalan yoldan yarıpan kimi mənfi planda verilir.

“Dəli Kür” romanı. Əsərdə XIX əsrin sonlarında Azərbaycan kəndinin geniş mənzərəsi verilir, bütün sosial təbəqələrin bədii obrazları yaradılır, onların həyat şəraiti işıqlandırılır. Burada yenilik ilə köhnəlik qarşılaşdırılır. Cahandar ağanın timsalında bəyliyin böhranı, müəllim və maarifçi A.Çernyayevskinin simasında maarifin inkişafı ümumiləşdirilir.

Romanda böyük rəğbətlə qarşılanan **Cahandar ağa** ziddiyyətləri ilə təsvir olunmuş canlı obrazdır. O, güclüdür, səhərə qədər əlində silah at belində dolaşmağı, ailəsini, qala və istehkam sandığı evini təcavüz və basqınlardan qorumağı bacarır. Yeri gələndə çar hökumətini təmsil edən pristavla danışmaqdan da çəkinmir. **Molla Sadıqın** təhrikiylə fanatiklər müəllim **Çernyayevsini** və **Əhmədi** öldürmək istəyəndə Cahandar ağa meydana atılıb qonaqlara havadar çıxır.

Qürurlu, namuslu, əri qarşısında müti olmaq borcunu yerinə yetirən **Zərnigar** əri ilə aradakı pərdəni saxlamağa çalışır. Hətta əri tərəfindən ikinci arvad – **Mələyin** gətirilməsi onun qürurunu sarsıtsa da, ərinə narazılıq etmir, daxilən əzab çəkir. Oğlu **Şamxal** gəldikdən sonra Mələyi öldürmək istədikdə Cahandar ağanın onu dayandırması, oğlunun evdən didərgin düşməsi, kasıb bir ailədən qız qaçıraraq kəndə yaşaması Zərnigar ananın qəlbini göynədir.

El əxlaqına və qanunlarına sadıq olan Cahandar ağa Molla Sadıqın **“meyxana”** toruna düşən dul bacısı **Şahnigari** da bağışlamır, onu amansızcasına qətlə yetirir. Mələyi gətirəndən sonra həyatında baş verən bu cür xoşagəlməz hadisələrlə yanaşı Mələyin əri **Allahyarla** da gərgin və üzücü düşmənçilik aparmaq lazım gəlir, Molla Sadıq və **pristavla** toqquşmaları baş verir.

Bəxtiyar Vahabzadənin həyat və yaradıcılığı (1925-2009).

Şəkidə anadan olmuş B.Vahabzadə 1934-cü ildə ailəsi ilə birlikdə Bakıya köçür, ibtidai təhsilini də burada davam etdirir. 1942-ci ildə orta məktəbi bitirən Bəxtiyar ilk poemasını – Məhəmməd Hadiyə həsr olunmuş “*Xəzan bülbülü*” əsərini yazır. Həmin il Bakı Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsinə daxil olur.

Tələbəlik illərində Bəxtiyar Mir Cəlalin rəhbərlik etdiyi ədəbiyyat dərnişinin fəal üzvü olur. Bəxtiyarın şair kimi yetişməsində bu dərnişin mühüm rolunu oynamışdır. Şairin şeirləri “Gəncliyin səsi”, “Gənclik töhfəsi” kimi almanaxlarda çap olunurdu.

1947-ci ildə universiteti bitirən Bəxtiyar həmin ildə aspiranturaya daxil olur, 1950-ci ildə “*Səməd Vurğunun poeziyası*” mövzusunda namizədlik dissertasiyasını müdafiə edir, filologiya elmləri namizədi elmi dərəcəsi alır.

1964-cü ildə “*Səməd Vurğunun yaradıcılıq yolu*” adlı doktorluq dissertasiyasını müdafiə edərək, elmlər doktoru alimlik dərəcəsinə layiq görülmüşdür.

1968-ci ildə S.Vurğun barədə tədqiqatlarının nəticəsi olaraq “*Səməd Vurğun*” *monoqrafiyası* çapdan çıxmışdır.

1984-cü ildə Xalq şairi adı almış, AEA-nın müxbir üzvü, sonralar həqiqi üzvü seçilir. B.Vahabzadənin poeziyası rus və bir sıra xarici dillərə tərcümə edilmişdir.

Şair ingilis klassiki Corc Bayron (“Abidos gəlini”), rus klassiklərindən A.S.Puşkin, M.Y.Lermontov, N.A.Nekrasov və b. şairlərdən də tərcümələr etmişdir. Ədib Əməkdar incəsənət xadimi fəxri adına layiq görülmüş, müstəqillik dövründə “Şöhrət” ordeni ilə mükafatlandırılmışdır.

Yaradıcılığı. 1943-cü ildə çap olunan ilk şeiri “*Ana və şəkil*” əsgər məktubuna həsr olunub. 1949-cu ildə “*Mənim dostlarım*” adlı ilk şeir kitabı nəşr olunur.

Sonrakı illərdə onun “*Əbədi heykəl*”, “*Sadə adamlar*”, “*Ceyran*”, “*İnsan və zaman*”, “*Bir ürəkdə dörd fəsil*”, “*Açıq söhbət*”, “*Bir baharın qaranquşu*”, “*Sadəlikdə böyüklük*”, “*Payız düşüncələri*”, “*Özümle söhbət*” kitabları çıxmışdır.

B.Vahabzadənin “*Gülüstan*”, Füzuliyə həsr olunan “*Şəbi-hicran*”, Muğamlardan bəhs edən “*Muğam*”, Sabirə həsr olunan “*Ağlar-güləyən*” poemalarında klassik ədəbiyyatımızın qəm, kədər, iztirab motivləri müşahidə olunur. Eyni zamanda ədib “*İstiqlal*”, “*Təzadlar*”, “*Qiyamət*”, “*Atılmışlar*”, “*Şəhidlər*”, “*İztirabın sonu*”, “*Etiraf*”, “*Həyat-ölüm*” poemalarının da müəllifidir.

Vətən və onun taleyi mövzusu B.Vahabzadənin yaradıcılığı boyu davam edən aparıcı mövzudur. “*Şəhid məzarları*”, “*Bəsdir*”, “*Vətən var*”, “*Təyyarələr*” şeirlərində vətən uğrunda ölənlərin vətənin ideal oğlundan bəhs olunur. “*Vətəndaş*” şeirində insanın vətən qarşısındakı borcunu bəndənin Allah qarşısındakı borcuna bənzədir.

Ana dili mövzusu şairin yaradıcılığında qırmızı xətt kimi keçir. “*Ana dili*” şeirində dilimizə xör baxanlar ifşa olunur. “*Cavab*” şeirində dilimizə böhtan atan, onu yad köklərə bağlayan mənşəcə azərbaycanlı alim Yəhya Zəkaya öldürücü cavab yazmışdır. “*Latin dili*” şeirində özü yaşayan, dili ölənlərin vəziyyətini ortaya çıxarırdı. “*Mənim anam*” şeirində ana və ana dili anlayışlarını yanaşı qoyur, onlar arasında fərq görmür, savadsız anasını öz əsərlərinin əsl müəllifi adlandırır.

B.Vahabzadə dramaturgiya sahəsində də qələmini sınıamış, “*Vicdan*”, “*İkinci səs*”, “*Yağışdan sonra*”, “*Yollara iz düşür*”, “*Fəryad*”, “*Özümüzü kəsən qılınc*” (pyesin əsasında qədim türk tayfaları arasındakı düşmənçilik və müharibələr mövzusu durur) pyeslərini yazır.

“Gülüstan” poeması. 1813-cü ildə İranın məğlubiyyətindən sonra Rusiya ilə İran arasında Gülüstan müqaviləsi bağlanır. Azərbaycanın tarixində bu müqavilə xalqımızın ikiyə bölünməsinin rəmzi kimi qaldı.

B.Vahabzadə yaradıcılığında bu mövzunu Azərbaycan xalqının bir dövlət halında birləşməsi ideali kimi qələmə alır. Sovet dövründə Azərbaycanın gələcək birliyi barədə danışmaq qadağan idi. Senzura belə əsərləri buraxmırdı. Şair poemanı ilk dəfə Şəkiddə buraxılan rayon qəzetində dərc etdirir. Yuxarı dairələr xəbər tutmadan əsər Bakıda tələbələr, cavan ziyalılar arasında geniş yayılır. Şairə qarşı təzyiqlər başlayır, onu müəllimlikdən məhrum etmək istəyirlər. B.Vahabzadənin üzərinə millətçi damğası qoyuldu və daim nəzarətə götürüldü.

Poemada şair Gülüstan müqaviləsinə imza atan hər iki tərəfi Azərbaycanın sinəsinə dağ çəkən qan düşmənləri kimi ifşa edir. Şair Azərbaycanı bölən tərəflərin hər ikisini yad adlandırır və onların xalqın taleyi barədə ondan xəbərsiz hökm verməsinə qəzəb dolu etirazını bildirir. Azərbaycan – qeyrətli babaların yeni nəsillərə qoyduğu əmanətdir. Azərbaycanın parçalanmasına imkan verilməsini xəyanət, Tomrislərin, Koroğluların, Babəklərin ruhuna təhqir sayır. Şairin fəryadının və qəzəbinin, vicdan və namus ağrılarının həddi-hüdudu yoxdur.

Poemada şair müqaviləni imzalayan tərəflərin hər birinin adsız obrazını yaratmışdır; Rusiya tərəfdən ipək yaylıqlı, yüngül eynəkli bir cənab, İran tərəfdən isə təsbehli bir qoca müqaviləni imzalayıb əl verirlər, gülümsəyirlər. Şairi qəzəbləndirən odur ki, Azərbaycanın öz qüvvələri siyasət meydanında yoxdur, Vətən ancaq göz yaşları tökə bilir.

Şair Vətənin parçalanmasından sonra yaranan sərhəd dirəklərini, bir xalqı ikiyə bölən Arazı da qınayır. Şair inanır ki, Təbriz də, Bakı da Azərbaycandır, bir xalqı, bir milləti, bir torpağı ancaq kağız üzərində bölmək olar. Şair xalqın tarixi birliyini bədənlə canın vəhdəti ilə müqayisə edir, bunları bir-birindən ayırmaq olmaz. B.Vahabzadə əsəri “Heydərbabaya salam” poemasından gətirdiyi sitatla bitirir.

“Gülüstan” süjetsiz, lirik bir poemadır. Poemanın əsas qəhrəmanı müəllifin milli azadlıq ideyaları və ehtirasları ilə alışan qəlbi və düşüncəsidir.

